

Michał Kuran

**O WARIANTACH KALISKIEJ EDYCJI WOJNY DOMOWEJ
SAMUELA TWARDOWSKIEGO**

W dotychczasowych badaniach nad twórczością Samuela Twardowskiego wielokrotnie pojawiał się postulat wznowienia drukiem dzieł poety¹. W ciągu lat był on systematycznie realizowany, jednak nie objął jeszcze wszystkich prac autora². Przedsięwzięcie polegające na wydaniu *Wojny domowej* nie może doczekać się realizacji nie tylko z uwagi na znaczne rozmiary eposu historycznego wielkopolskiego poety, ale także – czy może przede wszystkim – z powodu trudności z ustaleniem właściwej podstawy wydania utworu³. O ile jeszcze przed drugą wojną światową zagadnienie wyboru właściwego przekazu nie mogło budzić szczególnych wątpliwości, ponieważ część pierwszą należało przygotować w oparciu o edycję krakowską z 1660 roku, zaś trzy pozostałe wydać na podstawie rękopisu i tym samym pominąć w ogóle zmodyfikowaną

¹ M.in. A. F. Kowalkowski, *O rękopisie i wydaniach „Wojny domowej” Samuela Twardowskiego*, „Miscellanea Staropolskie” 1962, „Archiwum Literackie”, t. 6, s. 92; M. Kaczmarek, *Epicki kształt poematów historycznych Samuela Twardowskiego*, Wrocław 1972, s. 11; C. Backvis, *Panorama poezji polskiej okresu baroku*, t. 1, red. A. Nowicka-Jeżowa, R. Krzywy, t. 1, Warszawa 2003, s. 11.

² S. Twardowski, *Poezje*, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1861; tenże, *Nadobna Paskwalina*, oprac. R. Pollak, Kraków 1926; tenże, *Dafnis drzewem bobkowym*, oprac. J. Okoń, Wrocław 1976; tenże, *Nadobna Paskwalina*, oprac. J. Okoń, Wrocław 1980; toż, oprac. J. Ślaski, Warszawa 1980; tenże, *Władysław IV król polski i szwedzki (Wybór)*, wyb. i wstęp J. Okoń, oprac. J. Okoń współpraca M. Kuran, Łódź 1998; tenże, *Przeważna legacja*, wyd. R. Krzywy, Warszawa 2000; tenże, *Pałac Leszczyński*, wyd. R. Krzywy, Warszawa 2002; tenże, *Epitalamia*, oprac. R. Krzywy, Warszawa 2007; tenże, *Satyr na twarz Rzeczypospolitej w roku 1640*, wprowadzenie i oprac. S. Baczewski, Lublin 2007.

³ Dzieje wydawnicze utworu otwiera edycja części drugiej poematu pt. *Wojna kozacka późniejsza...*, Leszno [1651-1655]. Wydanie pt. *Wojna domowa z kozaki i Tatary, z Moskwą... przez lat dwanaście tocząca się dotąd*, Kraków 1660 obejmuje cz. 1. Dopiero edycja *Wojny domowej* wydana po śmierci autora w Kaliszu w roku 1681 obejmuje całość dzieła. Tekst został jednak przez wydawcę zmieniony.

i ocenzonej przez jezuitów edycję kaliską, o tyle po zakończeniu działań wojennych, wskutek których zniszczeniu uległ rękopis utworu, sprawa stała się nieco bardziej złożona. W sferze zainteresowania edytorów musi się znaleźć edycja kaliska.

PRACE KS. KOWALKOWSKIEGO A PODSTAWA WYDANIA WOJNY DOMOWEJ

Na szczęście kilka lat przed wybuchem wojny wydanie to skolacjonował – z najprawdopodobniej spalonym w czasie powstania warszawskiego rękopisem utworu – ks. Alojzy Kowalkowski, autor pracy magisterskiej „*Wojna domowa*” *Samuela Twardowskiego (Szkiec monograficzny)* napisanej pod kierunkiem prof. Romana Pollaka⁴. Rozprawa składała się z dwóch części, z których pierwsza miała charakter historycznoliteracki⁵, zaś druga przyniosła zestawienie edycji kaliskiej z rękopisem dzieła. Kowalkowski opublikował dwa artykuły, w których w zasadzie powtórzył zespół informacji podanych w magisterium, dokonując jedynie pewnych zmian kompozycyjno-redakcyjnych. W pierwszym z nich, przedwojennym, zatytułowanym *Ze studiów nad „Wojną domową” Samuela Twardowskiego*⁶ badacz ogłosił opuszczone przez kaliskich jezuitów większe fragmenty tekstu poety, zaś w drugim artykule, powojennym, *O rękopisie i wydaniach „Wojny domowej” Samuela Twardowskiego*⁷, zawarł szczegółowe

⁴ Trzeba sprostować w tym miejscu błędną informację głoszącą, jakoby egzemplarz maszynopisu tejże pracy magisterskiej zaginął. Wiadomość tę podała w swej pracy doktorskiej Sibylle Nowak-Stalman, opierając się na informacji uzyskanej od Alojzego Sajkowskiego (por. S. Nowak-Stalman, *Epika historyczna Samuela ze Skrzypny Twardowskiego*, przekł. M. Przybylik, oprac. R. Krzywy, Izabelin 2004, s. 157). Rozprawę doktorską autorka napisała po niemiecku, zaś opublikowała w Bonn w 1971 roku (zob. egzemplarz w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego sygn. 372554). Tymczasem praca magisterska ks. Kowalkowskiego jest dostępna w Archiwum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu z adnotacją „UAM w Poznaniu Katedra Lit. Polskiej M 225/1” oraz „UAM w Poznaniu Katedra Literatury Polskiej M 225/2”. Na egzemplarzach obu części odbito pieczęć „[...]” na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Poznańskiego L. dz. 1836 Dn. 15/6 1934”.

⁵ Tu m.in. rozdziały: III. *Polska epicka historyczna w XVII wieku*; IV. „*Wojna domowa*” *Samuela Twardowskiego*: a. *Powstanie dzieła. Wydania*, b/ *Sądy społecznych i potomnych. Stan badań*, c/ *Rodzaj literacki*, V. *Próba analizy „Wojny domowej”*: a/ *Ogólna charakterystyka utworu*, b/ *Elementy batalistyczne*, c/ *Motywy grozy*), druga edytorski (rozdziały: *Sprawa rękopisu „wojny domowej”*; *Druk a rękopis*)

⁶ „Ruch Literacki” 1935, nr 9–10, s. 244–252.

⁷ *Miscellanea staropolskie*, t. 3, red. R. Pollak, Wrocław 1969, Archiwum Literackie, t. 14, s. 83-204.

zestawienie różnic dostrzeżonych pomiędzy rękopisem a wydaniem kaliskim. Tekst pomieszczony w *Miscellaneach staropolskich* stanowi powtórzenie informacji przedstawionych w drugiej części rozprawy magisterskiej ks. Alojzego Kowalkowskiego. Artykuł ów w partii wstępnej, teoretycznej, opartej na opisowej charakterystyce pochodzącej z pierwszego tomu pracy magisterskiej, wzbogacony został jedynie o uwagi poświęcone niesłusznemu przyjęciu przez Iwa Szlesińskiego⁸ edycji kaliskiej jako wiarygodnego przekazu do badań nad językiem Samuela Twardowskiego⁹.

Uwzględniając obecny stan zasobów archiwalnych, jak też istniejący zespół opracowań, uznać należy, iż podstawę współczesnej edycji pierwszej części *Wojny domowej* powinno nadal stanowić wydanie krakowskie z 1660 roku, natomiast dla części 2-4 przekazem źródłowym, siłą rzeczy, musi stać się edycja kaliska, uzupełniona o fragmenty opuszczone przez jezuitów oraz lekcje pochodzące z rękopisu, a wynotowane przez A. Kowalkowskiego i opublikowane w *Miscellaneach staropolskich*. Sprawa wydaje się na pozór prosta, a zasadnicze rozważania zamknięte. Na pozór, ponieważ istnieją warianty edycji kaliskiej! Nie stanowi ona zatem wydawniczego monolitu.

KATALOG BUW ORAZ WARIANTY W₁ I W₂ EDYCJI KALISKIEJ

O istnieniu dwóch wariantów wydania kaliskiego informuje na przykład notatka katalogowa zamieszczona w opisie bibliograficznym *Wojny domowej* w zbiorach starych druków Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. W opisie tym można jednak odnaleźć tylko informację, że warianty A i B różnią się wyłącznie winiętką typograficzną na pierwszej stronie drugiego ciągu liczbowego. Tak więc inna jest pierwsza strona części drugiej utworu. W wariantcie A (przypisano tu egzemplarze: BUW Sd. 714.331; Sd. 714.333; Sd. 714.344; Sd. 714.345) winiętka typograficzna przedstawia „kompozycję liści koniczyny, stylizowanych stokrotek i żołądzi”, natomiast wariant B (egzemplarze BUW Sd.

⁸ I. Szlesiński, *O języku „Wojny domowej” Samuela Twardowskiego*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. 7: 1959, s. 37-52; *Język Samuela Twardowskiego (fonetyka i fleksja)*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, 1968, t. 14, s. 333-399; tamże, *(słowotwórstwo)*, „Rozprawy...” 1969, t. 15, s. 189-236; tamże, *(frazologia i składnia)*, „Rozprawy...” 1970, t. 16, s. 87-120; tamże, „Rozprawy...” 1971, t. 17, s. 155-198. Artykuły stanowią poszczególne elementy pracy doktorskiej Iwa Szlesińskiego, *Język Samuela Twardowskiego*, Łódź 1965, rkps. BUŁ sygn. 1272.

⁹ A. F. Kowalkowski, *O rękopisie i wydaniach „Wojny domowej”*, s. 92.

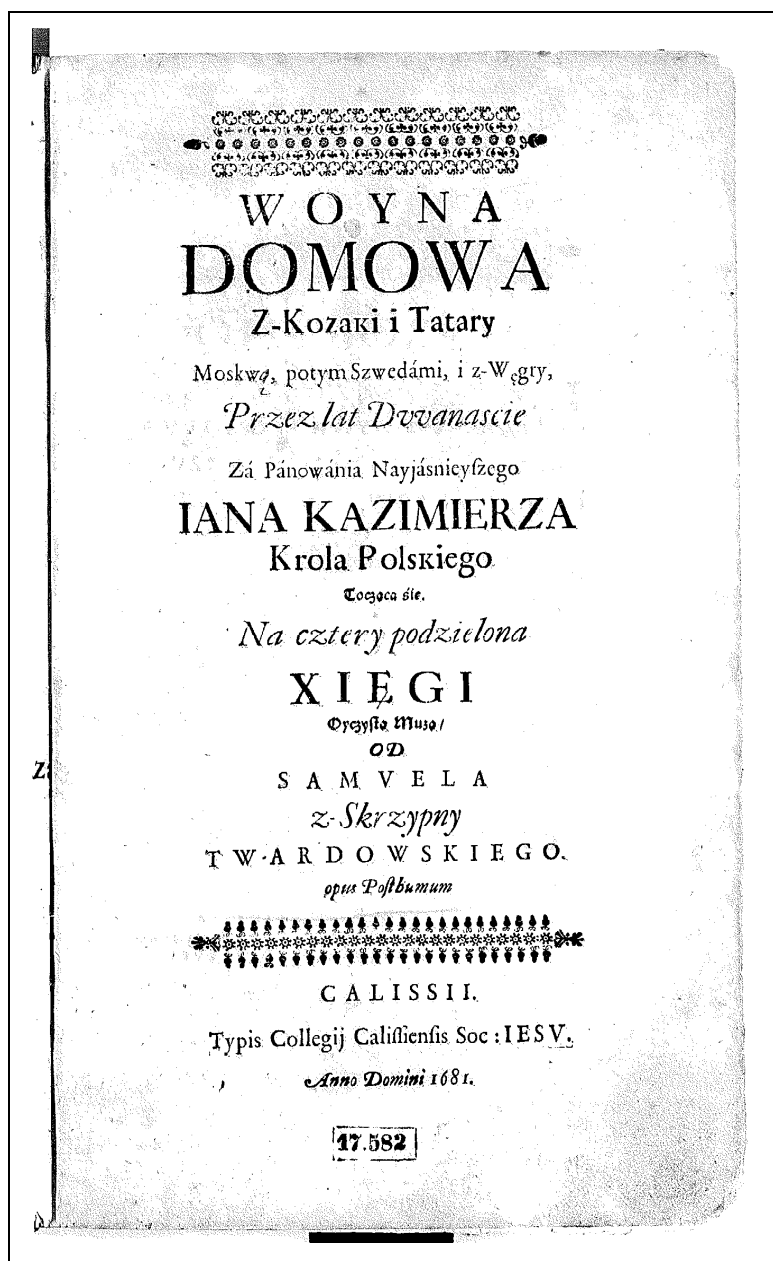
714.339, Sd. 714.327; Sd. 714.336; Sd. 714.350; Sd. 714.352) „listwę [chodzi o winietkę — przyp. M. K.] z liści winorośli zakończoną żółędziami”¹⁰.

Stwierdzić od razu należy, że informacja ta jest niepełna, zaś różnice pomiędzy opisanymi w BUW wariantami (oznaczymy je tu następująco: A = W₂, B = W₁¹¹) sięgają daleko głębiej, tj. nie ograniczają się tylko do elementów zdobień należących do szaty graficznej książki. Ustalenia bibliotekarzy oparte zostały jedynie na podstawie powierzchownego oglądu cech typograficznych dzieła, ozdobników graficznych (zob. ilustr. 3 i 4), nie objęły zaś tekstu. Jednak dopiero kolacjonując przekazy można dostrzec istotne różnice między nimi. Jezuicy wydawcy dokonali bowiem ponownego składu stron 1–24 części drugiej utworu, a więc tej części, na początku której bibliotekarze dostrzegli odmienne winietki. Jest to zatem część przedstawiająca zdarzenia, jakie rozegrały się w czasie zakończonej zwycięstwem beresteckiej batalii Jana Kazimierza. A więc dwukrotnie została złożona ta partia tekstu, którą uprzednio poeta ogłosił jako samoistne dzieło w latach 1651–1655 pod tytułem *Wojna kozacka późniejsza*¹². Jezuici musieli wykonać ponownie skład fragmentu *Części wtórej* albo w oparciu o ten sam, przygotowany uprzednio dla potrzeb edycji, rękopiśmienny i ocenowany przekaz tekstu, albo wyzyskując odbicie wcześniejszej wersji składu. Najpewniej jednak korzystali równolegle z obu tych form przekazu, konfrontując je ze sobą. Nowa wersja naśladuje na pierwszy rzut oka bardzo wiernie układ graficzny poprzedniej. Choć zniknęły ewidentne błędy, między innymi udało się uzgodnić szwankującą gdzieś liczbę sylab w wersach, usunięto omyłki wyrazowe, poprawiono interpunkcję, to jednak pojawiły się obce wariantowi W₁ literówki oraz drobne opuszczenia fragmentów margaliów. Przewaga wariantu W₂ polega na tym, iż poprawiła się jakość przekazu pod względem opracowania merytorycznego. Na pełną i dokładną korektę nowego składu nie było już zapewne czasu, wychwycono jedynie drobne błędy dostrzeżone w trakcie druku.

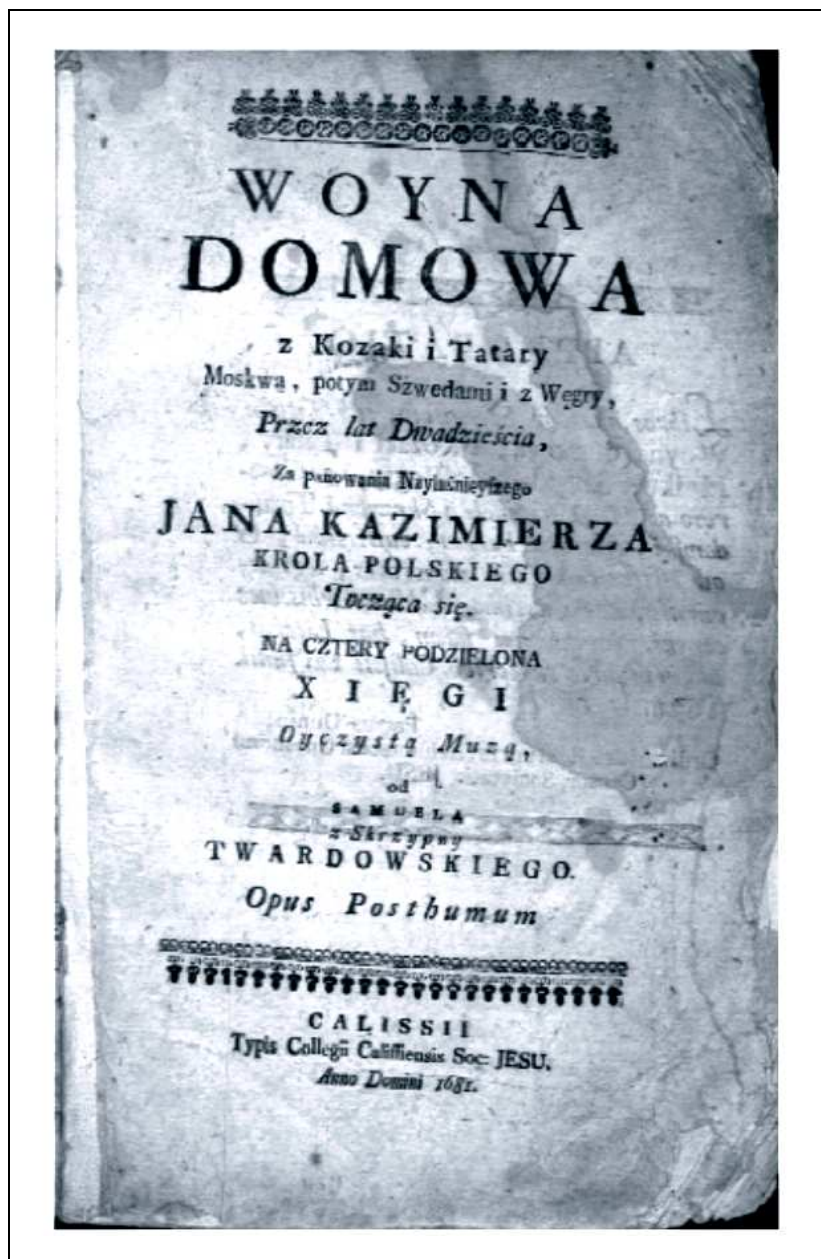
¹⁰ Dla jasności sprawy dodać należy, iż notki pomieszczone na kartach katalogowych („Rudnicka Pol. XVII 2011”; „Bielska. Bibliogr. kal. 234”) informują jedynie o możliwości odnalezienia we wspomnianych opracowaniach danych na temat wydania *Wojny domowej* z roku 1681. Nie oznacza to jednak, iż autorki tych źródeł odkryły istnienie dwóch wariantów edycji kaliskiej.

¹¹ Przynależność woluminów do poszczególnych wariantów — zob. Aneks 1.

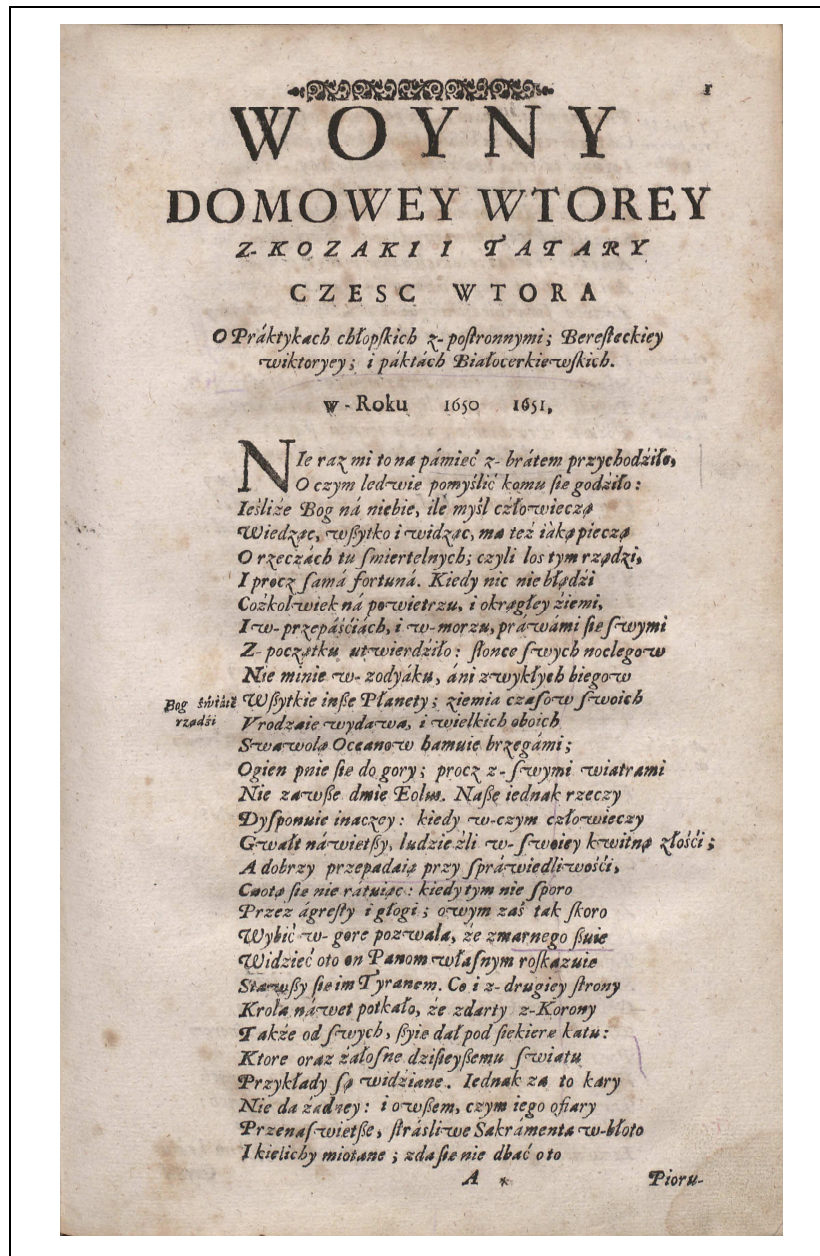
¹² Włączając *Wojnę kozacką późniejszą* do *Wojny domowej* Twardowski dokonał istotnych zmian redakcyjnych, które sprawiają, że tą osobną edycją nie można zastąpić odnośnego fragmentu *Wojny domowej*. *Wojna kozacka późniejsza* różni się treścią od niedostępnego już rękopisu, na którym pracował Kowalkowski, a ten odbiega od drugiej części *Wojny domowej* znanej z edycji kaliskiej. Szczegółowego zestawienia i charakterystyki zmian pomiędzy wydaniem leszczyńskim a edycją kaliską dokonała S. Nowak-Stalman, *Epika historyczna Samuela ze Skrzypny Twardowskiego*, s. 159-170.

II. 1. S. Twardowski, *Wojna domowa*, Kalisz 1681. Karta tytułowa edycji kaliskiej z roku 1681 „typowa” według egzemplarza Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. XVII.16540.IV.

Il. 2. S. Twardowski, *Wojna domowa*, Kalisz 1681. Zmieniona karta tytułowa edycji kaliskiej z roku 1681 według egzemplarza Biblioteki Publicznej Miasta Stołecznego Warszawy, sygn. BP XVII 3.17.

Il. 3. S. Twardowski, *Wojna domowa*, Kalisz 1681. Fragment strony 1 drugiego ciągu liczbowego z listwą, wariant W₁ według egzemplarza Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. XVII.16540.IV.

Powtórny skład części drugiej dzieła poety ze Skrzypny wykonany został w sposób, który miał naśladować wcześniejszą wersję, to jest zachowywać pierwotną segmentację tekstu na strony, identyczny układ paginacji, podobnie ustaloną żywą paginę, jak też oznaczenie kustoszy. Dzięki tym staraniom różnice pomiędzy wariantami W_1 i W_2 są mało widoczne, dostrzec je można tylko przeprowadzając kolacjonowanie tekstu.

Spotykamy przede wszystkim odmiany tekstu, np. w. 1, s. 1: „z bratem” (W_1) — „z Brutem” (W_2)¹³; w. 22, s. 1: „Widzieć oto on Panom [...]” (W_1) — „Widzieć a oto Panom [...]” (W_2); w. 64, s. 2: „Ze kiedy szło o termin już nie daleki” (W_1) — „Ze kiedy szło o termin już, już nie daleki” (W_2); w. 108, s. 3: „Stanął pokoy” — (W_1) „Stanął jednak” (W_2); itp. Różnice między wariantami obejmują ponadto rozmieszczenie, układ i kształt graficzny marginaliów, np. „Chmielni- / cki co tym / czasem robi?” (W_1 w. 162) — „Chmielnicki / co tym cza- / sem robi?” (W_2 w. 162)¹⁴. Wydawcy zmodernizowali zapis wyrazów pochodzenia łacińskiego, np. *Apostrofe* (W_1) — *Apostrophe* (W_2), w. 57 marg¹⁵. W marginaliach wariantu W_2 wyróżnili dodatkowo wyrazy łacińskie, stosując w nich antykwę zamiast kursywy. Różnice między wariantami dają się odkryć także z uwagi na błędy w żywej paginie (s. 6 W_1 : „WTÓRA CZĘŚĆ”, W_2 : „CZĘŚĆ WTÓRA”), ponadto ujawniają się z powodu odmiennej interpunkcyjno-semantycznej segmentacji tekstu (np. „w. 71, s. 2: „Uciekli cię nie widząc; niech dwunastu owych [...]” { W_1 } — „Uciekli Cię nie widząc. Niech dwunastu owych [...]” { W_2 }; w. 96, s. 3: „[...] przepadać, czemu” { W_1 } — „[...] przepadać. Czemu” { W_2 }; w. 16–17, s. 1: brak nawiasu w W_1 — nawiasy w W_2 itp.)¹⁶.

O dokonaniu ponownego składu początkowych kart drugiej części utworu przekonuje również odmienne rozmieszczenie sygnatur¹⁷.

¹³ Ta forma występuje też w wydaniu leszczyńskim.

¹⁴ „Z-Hospo- / darem Wo- / łskim po- / winowa- / cenie.” (W_1 w. 201) — „Z Hospoda / rem Woło- / skim powi / nowacenie.” (W_2 w. 201), treść marginaliów, np. W_1 : „I złych karze, lubo nierychło” — W_2 : „Bóg karze; lubo nierychło”, (s. 2, w. 32).

¹⁵ Perseusz (W_1) — Perseus — (W_2) w. 67; Anteu (W_1) — Antheu (W_2) w. 76; Euxynu (W_1) — Euxynu (W_2) w. 100.

¹⁶ Zob. wykaz dalszych różnic podany w Aneksie 2.

¹⁷ W_1 : A * — nie d; W_2 : A — nie. W_1 : Av — brak; W_2 Av * — dn. W_1 : A₂ — ki ob; W_2 : A₂ — ki ob. W_1 : B * — ale ź; W_2 : B * — e żar; W_1 : B₂ — iuż n; W_2 : B₂ — iuż. W_1 : C* — , dl; W_2 : C* — la sła. W_1 : C₂ — ych.; W_2 : C₂* — ch: t. W_1 : D* — awi; W_2 : D* — wić,. W_1 : D₂ — ż opu; W_2 : D₂* opuścili. W_1 : E* — i resp; W_2 : E — re. W_1 : E₂ — rocz; W_2 : E₂ — rocz. W_1 : F* — dw; W_2 : F — w. W_1 : F₂ — nieysz; W_2 : F₂ — szym. W_1 : G * — by ta; W_2 : G* by t. W_1 : G₂ — aży; W_2 : G₂ — aży. W_1 : H * — z-zad; W_2 : H * — z-za. W_1 : H₂ — on-z; W_2 : H₂ — on-z. Zestawienia dokonano w oparciu o egzemplarze: W_1 — BJ St. dr. 84046 III; W_2 — BUW Sd. 714.344.

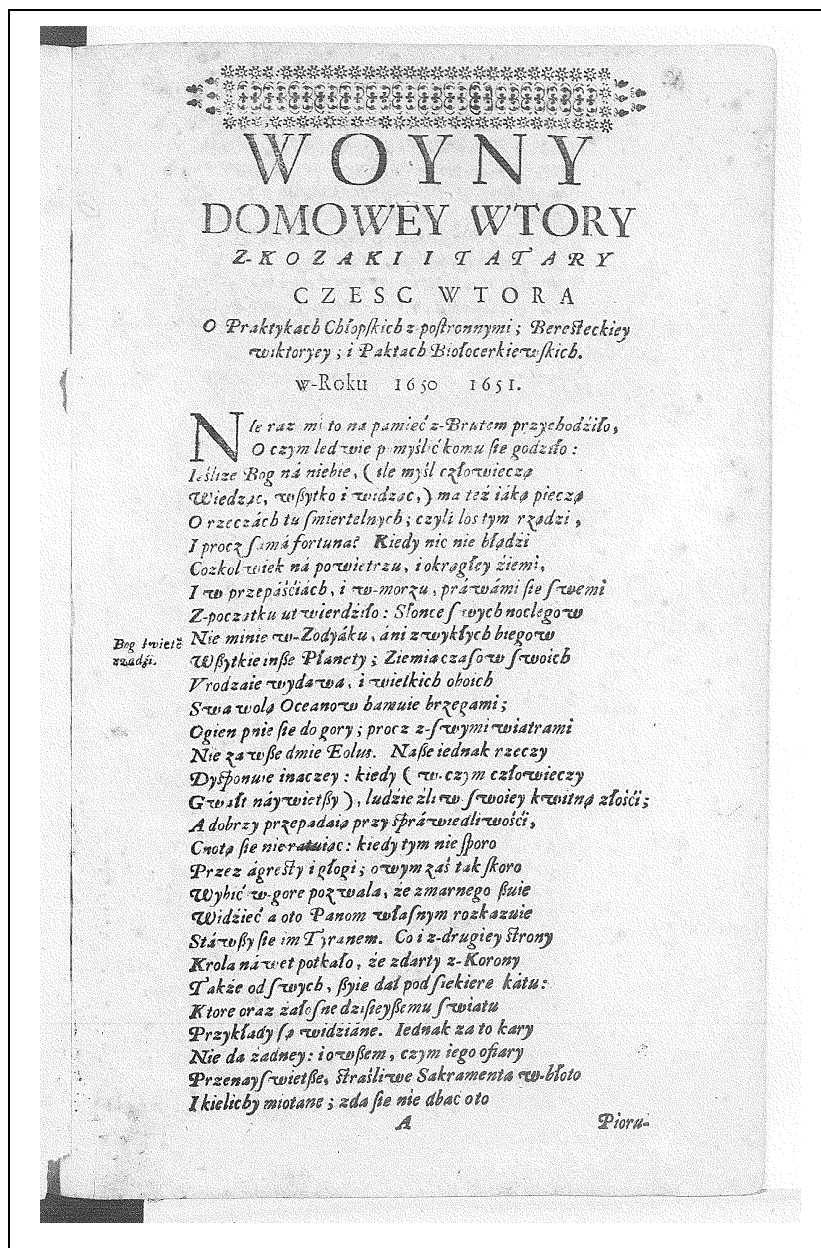
Ponieważ warianty zostały przygotowane przez tę samą oficynę z wykorzystaniem tego samego materiału typograficznego, nie ma potrzeby dokonywać pomiaru przekątnych. Dokonania ponownego składu wspomnianej części tekstu potwierdzać może ogromna liczba drobnych (w sferze grafii) i ważniejszych (warstwa semantyczna) zmian dokonanych w tekście (zob. Aneks 2).

Na stronach 1-24 drugiego ciągu liczbowego W_1 konsekwentnie oznacza miękkość ‘w’, gdy W_2 całkowicie z tego rezygnuje. W_1 i W_2 w odmiennych miejscach oznaczają ‘á’ tzw. jasne. Zmiany obserwujemy w pisowni łącznej i rozdzielnej, np. W_1 ‘nieskończone’ — W_2 ‘nie skończone’ (w. 842); W_1 ‘Z-kąd’ — W_2 ‘Zkąd’ (w. 885, 925); W_1 ‘z-pozostałych’ — W_2 ‘zpozostałych’ (w. 777); ale W_1 ‘wprzod’, gdy W_2 ‘w-przod’ (w. 769). W zakresie konwencji graficznej: W_1 ‘być’ — W_2 ‘bydź’; W_1 ‘miesce’ (bliższe poecie) — W_2 ‘mieysce’. W_2 wielką literą pisze konsekwentnie rzeczowniki pospolite określające osoby, grupy oraz skupiska ludzi, miejsca itp.: ‘Woysko’; ‘Rota’, ‘Oboz’; ‘Wodzce’; ‘Ięzyk’; ‘Familia’; ‘Narod’; ‘Głowy’; ‘Czern’; ‘Nieprzyyaciel’; ‘i Kraiu’, gdy W_1 pisze je z małej litery, zaś w pozostałych partiach tekstu obowiązuje wielka litera. Pojawiają się także, za W_1 , cechy obce wymowie autora, np. ‘prędzej’ (w. 997), zmiany wyrazowe, np. W_1 ‘walka’ — W_2 ‘wáha’ (w. 967). Zamiast właściwej wymowie autora formy W_1 ‘remory’, W_2 wprowadza ‘rumory’ (w. 994); W_2 wprowadza obce autorowi ‘w-naypierwszy’, gdy W_1 podało bliższe mu ‘w-napierwszey’ (w. 756)¹⁸. Natomiast zgodnie z Twardowskim W_2 ‘pośiłekował’, gdy W_1 ‘pośiłkował’ (w. 750)¹⁹. Oba warianty nie dbają o zachowanie dialektalnych cech wymowy autora. Pojawiają się one przypadkowo, niekonsekwentnie; zdarzają się formy hiperpoprawne.

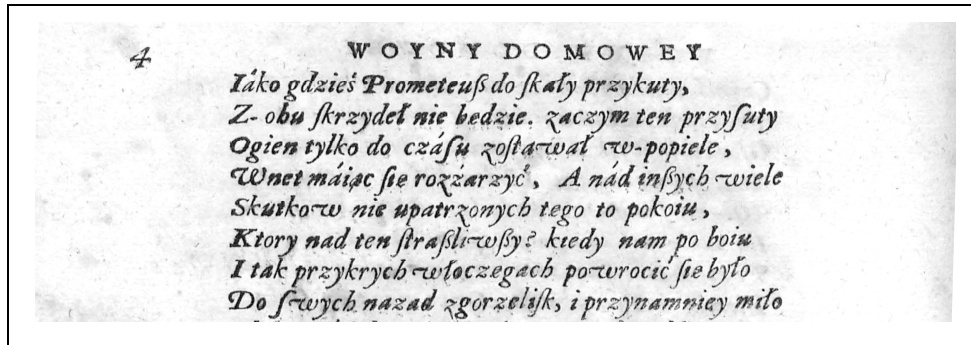
Zmiany wynikające z ponownego składu omawianego fragmentu wyszły edycji kaliskiej na dobre, ponieważ służyły ujednoczeniu opracowania redakcyjnego zgodnie z konwencją przyjętą w całej edycji. Zachowano w ponownym składzie część poprawek dokonanych przez wydawców-cenzorów, czego dowodzi zestawienie edycji kaliskiej z rękopisem poety wykonane przez ks. Kowalkowskiego. Usunięto jedynie te modyfikacje, które pojawiły się wbrew intencji wydawców, niezgodnie z jezuickim opracowaniem dzieła. Różnice między redakcjami nie sprowadzają się zatem tylko do innego oznaczenia pochyleń samogłosek, miękkości spółgłosek, ale wpływają na modyfikację sfery znaczeniowej. Analiza porównawcza prowadzi do wniosku, że staranniejszy pod względem merytorycznym jest wariant W_2 , zaś pod względem redakcyjnym W_1 .

¹⁸ W innych tekstach Twardowskiego przedrostek ma formę ‘na-’, jak też konsekwentnie zachowuje podwyższenie artykulacyjne typu jak w parze rymowej: ‘pierwszy’ // ‘szerszy’, zam. ‘pierwszy’ // ‘szerszey’.

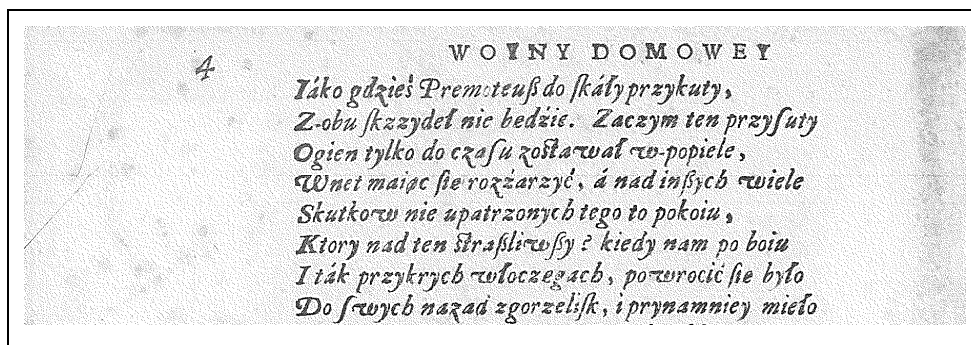
¹⁹ Zob. A. Pihan-Kijasowa, *Literacka polszczyzna wielkopolska XVII wieku a język Samuela ze Skrzypny Twardowskiego*, w: *Wielkopolski Maro*, s. 50-53.

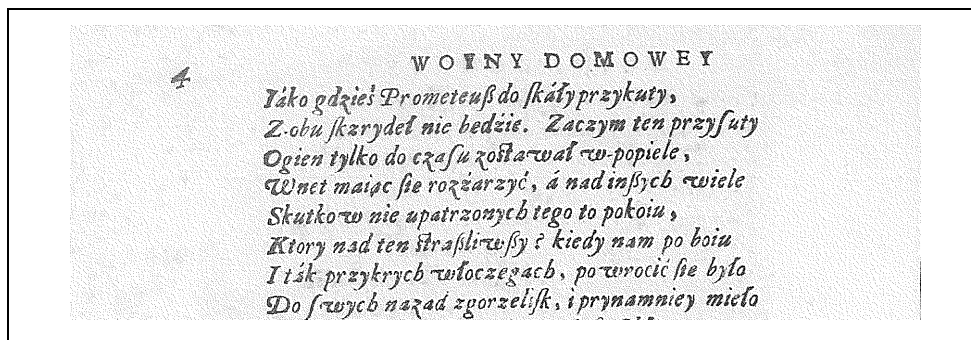
II. 4. S. Twardowski, *Wojna domowa*, Kalisz 1681. Fragment strony 1 drugiego ciągu liczbowego z listwą, wariant W_{2a} według egzemplarza Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. XVII.16542.IV.

II. 5. S. Twardowski, *Wojna domowa*, Kalisz 1681. Fragment strony 4 drugiego ciągu liczbowego, wariant W₁ według egzemplarza Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. XVII.16540.IV.

II. 6. S. Twardowski, *Wojna domowa*, Kalisz 1681. Fragment strony 4 drugiego ciągu liczbowego, wariant W_{2a} według egzemplarza Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. XVII.16542.IV.

II. 7. S. Twardowski, *Wojna domowa*, Kalisz 1681. Fragment strony 4 drugiego ciągu liczbowego, wariant W_{2b} według egzemplarza Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. XVII.16545.IV.

**WOJNA DOMOWA W BIBLIOTECE M. ST. WARSZAWY
– WARIANT TYTUŁOWY WYDANIA**

Inną informację, niż w katalogu starych druków BUW, na temat wariantów kaliskiego wydania *Wojny domowej*, odnaleźć można w książce Krystyny Bielskiej²⁰. Autorka również dokonała opisu dwóch wariantów najobszerniejszego dzieła Twardowskiego, jednak jej propozycja nie pokrywa się z ustaleniami księgoznawców z BUW. Zakwalifikowała ona bowiem do odmiany opisaną w pozycji 234²¹ swej *Bibliografii starych druków kaliskich* egzemplarze obu wspomnianych wariantów (W₁ i W₂). Badaczka wskazała natomiast trzecią wersję druku *Wojny domowej*, którą reprezentuje unikatowy najpewniej wolumin z Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy (sygn. BP XVII 3.17). Różnice nie są trudne do dostrzeżenia: „Mylna karta tytułowa [przez lat dwadzieścia zam. przez lat dwanaście], odmienne ozdoby w tekście, brak dedykacji Stefanowi Branickiemu i miedziorytu”²². Dodajmy, że różnic takich nie mają egzemplarze reprezentujące warianty W₁ i W₂ z BUW. Spostrzeżenie Bielskiej nasuwać może przypuszczenie, iż istnieje trzeci wariant edycji kaliskiej, jak się wydaje, najbardziej odbiegający od dotychczas opisanych wersji. Co ciekawe, w tomie trzecim *Katalogu starych druków Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy* opisano dość dokładnie znajdujące się w tej bibliotece dwa egzemplarze, nie uwzględniając jednak tak daleko idących różnic²³. Z opublikowanego opisu wynika, że wspomniany już egzemplarz XVII.3.17 jest zdefektowany, tj. nie posiada karty z dedykacją oraz stron 1–2 tekstu, które zostały dopisane ręcznie²⁴.

²⁰ K. Bielska, *Bibliografia starych druków kaliskich do końca XVIII w.*, Warszawa–Poznań 1980, s. 50, poz. 234 i zwłaszcza 235.

²¹ Wpisała następujące: BN XVII 4.505; 4.664; 4.636 i in.; BJ 84046; BP XVII 3.1188; BŚI 224055 III; BUP SD 3711 III; BUW 28.20.3.371 (Sd. 714.336); Oss. XVII 16540–16542 IV; PTPN 35913 III; K 3178; i in.

²² Tamże, s. 50.

²³ *Katalog starych druków Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy*, cz. 3: Polonica XVII wieku, oprac. J. Rudnicka przy współudziale J. Górki i K. Sokołowskiej-Grzeszczykowej, Warszawa 1976, s. 367, poz. 2011.

²⁴ Ponieważ nie udało się odnaleźć innego egzemplarza, który posiadałby tak znacznie odmienioną kartę tytułową, trudno ustalić zakres różnic między wariantami. Nie wiadomo czy ograniczają się tylko do zmienionej pierwszej karty, czy też polegają także na wymianie dedykacji oraz aprobaty cenzorskiej. Domniemanie to wydaje się wszakże mało prawdopodobne zważywszy na fakt, iż dalsza część egzemplarza zawiera tekst w wersji znanej z innych odmian. Różnica zatem polega zapewne tylko na dodaniu nowej wersji składu karty tytułowej, którą dołączono do odbitych uprzednio egzemplarzy książki.

Autopsja egzemplarza *Wojny domowej* opisanego przez Bielską w poz. 235 zmusza do skorygowania ustaleń badaczki. Otóż rzeczywiście egzemplarz BPm.st.W posiada odmienną kartę tytułową, nie ma w nim oryginalnej, czyli drukowanej, dedykacji oraz brakuje dwóch pierwszych stron tekstu²⁵. Natomiast wgląd we właściwy, zachowany blok woluminu, w tym próba kolacjonowania wybranych fragmentów, prowadzi do wniosku, że dalsza część tekstu nie dowodzi istnienia kolejnych wariantów. Omawiany egzemplarz należy zaliczyć do oznaczonego w obecnej pracy wariantu W₂ (przykłady różnic: np. „z Brutem”, „skrzydeł”, gdy W₁: „bratem”, „skrzydeł”) a więc późniejszego, w którym początkowa partia drugiej części utworu została złożona na nowo. Zagadkę zatem stanowić może jedynie karta tytułowa *recto* i *verso* (zob. ilustr. 1 i 2). Wykonanie nowego składu owej karty mogło wynikać z konieczności rozprowadzenia z jakichś powodów w późniejszym czasie pozostałych w drukarni niekompletnych egzemplarzy utworu. Pojawienie się jej w przedstawionym kształcie mogło także wiązać się z niezrealizowanym zamiarem przypisania tomu innemu mecenasowi-możnowładcy. Ponieważ zamiar ten nie doczekał się realizacji, wykonano nową matrycę karty tytułowej, która w zamyśle miała mieć tą samą treść i naśladować formę graficzną poprzedniej. Starano się naśladować kroje czcionek pierwotnej wersji. O tym, że kartę tytułową złożono później, przekonuje również papier, na którym wykonano druk. Ogląd porównawczy filigranów prowadzi do wniosku, że została ona wydrukowana na innym papierze niż główny zrab dzieła, zarazem na papierze gorszej jakości. Natomiast zasadniczy blok książki domnianego wariantu z BPm.st.W odbito na tym samym papierze, co inne egzemplarze wariantu W₂.

W zdumienie wprawia także rękopiśmienna uwaga poczyniona na karcie trzeciej tekstu, a więc pierwszej wydrukowanej: „Wojna domowa Chrościńskiego”. Informacji tej towarzyszy także notka proveniencyjna: „Biblioth. Collegii. Regii.”, a potem „Varsav. Schol. Piarum”. Z umieszczenia not na tej samej stronie wynika, że książka była przez jakiś czas przechowywana w bibliotece Kolegium Pijarskiego w Warszawie bez karty tytułowej, co tym bardziej potwierdza błędne przypisanie woluminu autorowi przekładu Lukanowych *Farsaliów*²⁶.

Zatem rękopiśmienną dedykację dołączono do książki w późniejszym czasie, zapewne podobnie jak i ową odmienną kartę tytułową! By jednoznacznie rozwiązać zagadkę jej pochodzenia, trzeba odnaleźć kompletny egzemplarz z identycznym wariantem tytułowym. Da on odpowiedź na pytania: 1⁰ czy istniało niezależne od wskazanych wariantów kolejne wydanie *Wojny domowej* (raczej niemożliwe); 2⁰ czy był to druk korsarski; 3⁰ czy też, co się tu sugeruje, jedynie

²⁵ Defekt uzupełniono, dopisując odręcznie wspomniane elementy książki

²⁶ Zob. też *Katalog starych druków BPm. st. W*, s. 367, poz. 2011.

dodrukowano odmienną kartę tytułową do istniejących już odbitych egzemplarzy tekstu; ⁴⁰ czy wreszcie, co mało prawdopodobne, pijarzy w swojej drukarni „dorobili” do zdefektowanego egzemplarza nową kartę tytułową w ramach konserwacji książki. Notatki na pierwszej stronie druku sugerują bowiem, że karta tytułowa raczej nie należała do egzemplarza, ale że została dołączona do niego później razem z rękopiśmiennymi uzupełnieniami. Nie mając kontaktu z innym egzemplarzem posiadającym tę odmianę karty tytułowej trudno potwierdzić jakąkolwiek hipotezę. W chwili obecnej na podstawie posiadanych informacji można jedynie stwierdzić, iż w wypadku egzemplarza zidentyfikowanego przez Bielską nie mamy do czynienia z kolejnym wariantem utworu, lecz jedynie z wariantem tytułowym.

WOBEC USTALEŃ KS. KOWALKOWSKIEGO

Wskazanie wśród egzemplarzy *Wojny domowej* wariantu W₁ i W₂ nie zamyka sprawy różnic pomiędzy woluminami. Z istnienia odmienności w przekazach zdawał sobie sprawę już ks. Alojzy Kowalkowski. Pomędzy konstatacjami poznańskiego badacza, a wynikami prac księgoznawców z BUW, choć wydają się wzajemnie potwierdzać, zarysowują się pewne różnice. Wiadomo, że Kowalkowski przygotowując swoją rozprawę, posługiwał się egzemplarzem edycji kaliskiej należącym do Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk²⁷. Znany mu był także egzemplarz z Biblioteki Raczyńskich, o czym badacz pisał już w 1935 roku, następująco charakteryzując dostrzeżone różnice:

„Oba egzemplarze drukowane, które miałem do dyspozycji (z Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu i z Biblioteki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu) nie zawsze były z sobą zgodne w rozmaitych szczegółach, np. w używaniu nawiasów i pisowni; np. ks. II, w. 119 (str. 4): Bibl. Racz.: Premoteusz – Bibl. Pozn. Tow. Przyj. Nauk: Prometeusz (Rkp.: Prometheusz)”²⁸.

Kowalkowski zestawiał ze sobą tylko dwie „poznańskie” *Wojny domowe* i wydawać by się mogło, iż to właśnie jego należy uznać za odkrywcę wariantów W₁ i W₂ *Wojny domowej*, zaś ustalenia księgoznawców z BUW traktować jako wtórne. Jednak okazuje się, że wyniki badań nie pokrywają się, choć obie osoby mają rację. Faktycznie to bibliologowie z BUW oznaczyli, biorąc pod uwagę jedynie użycie różnych winiet, dwa warianty edycji kaliskiej (A i B), natomiast Kowalkowski dostrzegł różnice w obrębie wariantu W₂. Bowiem oba egzemplarze poznańskie i ten z Biblioteki Raczyńskich (sygn. II M h 8), i ten

²⁷ A. F. Kowalkowski, *Ze studiów nad „Wojną domową” Samuela Twardowskiego*, s. 245.

²⁸ Tenże, *Ze studiów nad „Wojną domową”*, s. 247, przyp. 2.

przechowywany w Bibliotece Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk reprezentują wariant W_2 .

Ustalenie, że poznański badacz nie miał w ręku i nie wiedział o istnieniu wariantu W_1 , okazuje się bardzo proste. Wystarczy wziąć dokonane przez niego zestawienie edycji kaliskiej z rękopisem poety, w którym cytuje wydanie kaliskie. Gdyby Kowalkowski dysponował wariantem W_1 , już w pierwszym wersie powinien zaznaczyć: rękopis „z Brutem”, edycja kaliska: „z bratem”. Tymczasem nie odnajdziemy takiej adnotacji, bowiem w wariacie W_2 mamy zgodną z rękopisem formę „z Brutem”. Różnice między wariantami ujawniają się i dalej²⁹.

Udowodnienie, że poznański badacz nie znał wariantu W_1 to jednak nie wszystko. Kowalkowski, jak stwierdziliśmy, pisał mimo to na temat różnic, jakie dostrzegł między egzemplarzem z Biblioteki Raczyńskich a tym z PTPN. Ponieważ trzy spośród poznańskich woluminów należą do wariantu W_2 , stwierdzić można, że istnieją różnice pomiędzy poszczególnymi egzemplarzami wariantu W_2 . Ujawniają się one także na kartach 1-24 części wtórej. Znane ze strony 4 formy (egz. Biblioteki Raczyńskich) „Premoteusz” oraz „skzzydeł” zapisano w woluminie PTPN (sygn. 35913 III) jako „Prometeusz” oraz „skzrydeł”. Na podstawie tej obserwacji można stwierdzić, iż przekaz W_2 ma dwie odmiany. Oznaczmy więc jako W_{2a} odmianę wariantu W_2 reprezentowaną przez egzemplarz ze zbiorów Raczyńskich. Jako odmianę W_{2b} potraktujemy wersję reprezentowaną przez egzemplarze BUW Sd. 714.344 i PTPN sygn. 35913 III („Prometeusz” i „skzrydeł”). Do nadania odmianom wariantu W_2 takich oznaczeń skłania dokonywanie poprawek w matrycy drukarskiej już podczas odbijania poszczególnych arkuszy. Kolacjonowanie tekstu wariantów W_{2a} z W_{2b} wykazało, że różnice między nimi sprowadzają się do zmian dokonanych na stronie 4 drugiego ciągu liczbowego (zob. ilustr. 6 i 7). Literówki spotykane na pozostałych omawianych tu kartach, nie zostały poprawione.

Dodać należy, iż w wariacie W_1 formy „Prometeusz” i „skzrydeł”, jak również „z poddaństwa”³⁰ (w. 136) wydrukowane są poprawnie.

²⁹ W w. 22 badacz zanotował, iż w edycji kaliskiej napisano: „Widzieć, a oto panom własnym rozkazuje”, zaś w rękopisie: „Widzieć *oto, on* panom własnym rozkazuje”. Gdyby korzystał z wariantu W_1 , nie odnotowałby tej różnicy, bowiem znalazłby tam zapis zgodny z rękopisem. Strona 2 (ww. 31/33) według wariantu W_2 rozpoczyna się od marginalium: „Bóg karze; lubo nierychło”. Natomiast w wariacie W_1 czytamy: „I złych karze, lubo nierychło”, dodatkowo w rękopisie marginalium w brzmieniu znany z wariantu W_2 znajdować się miało jeszcze na stronie 1 (w. 15/16).

³⁰ Egzemplarze wszystkich odmian wariantu W_2 notują zgodnie „z poddaństwa”.

CHRONOLOGIA WARIANTÓW

Dotychczasowe obserwacje pozwalają wyciągnąć wnioski bibliologiczne, jak i tekstologiczne. Proponowałbym uznać za starszy wariant W_1 , ponieważ nie realizuje on w pełni edytorsko-wydawniczych założeń, które przyjęli kaliscy jezuici, przygotowując edycję *Wojny domowej*. W_1 w zakresie konwencji graficznych podaje: 'być', 'snać', uwspółcześnia zapisy wyrazów pochodzenia łacińskiego (leksykalizacja), notuje małą literą rzeczowniki typu 'wojsko', 'nieprzyjaciel', 'obóz'. Zecer przygotowujący wariant W_1 wprowadził do tekstu znikomą liczbę form poświadczających dialektalne cechy wymowy Twardowskiego. Musiały być mu obce cechy wymowy wielkopolskiej, dlatego też dość konsekwentnie je usuwał. Przedstawione praktyki są niezgodne z konwencjami stosowanymi w pozostałych częściach tekstu. Wydaje się, iż zecer, który opracował pierwotną wersję omawianego fragmentu tekstu, nadgorliwie wykroczył poza konwencję graficzną przyjętą dla całości tomu, dokonując zmian dalej idących niż założone, dopuścił się ponadto błędów merytorycznych (np.: „z Brutem” — W_2 , „z bratem” — W_1 w. 1), stąd też opracowany przez niego fragment postanowiono złożyć ponownie.

Tymczasem wydawcy, mimo że, jak wspomniano, postanowili wprawdzie zmodyfikować przekaz w sferze językowej i graficznej, rezygnując między innymi z oddawania cech dialektalnych języka autora, czy też merytorycznie ingerując w jego treść, nie godzili się na zmiany tak daleko idące jak te, które wprowadził do tekstu zecer przygotowujący strony 1–24 drugiego ciągu liczbowego. Jezuici chcieli przedstawić odbiorcy tekst jednolity pod względem graficznym i ortograficznym.

Za przyjęciem, iż starszy był wariant W_1 przemawia także zgodność omawianej partii tekstu z ciągiem dalszym w sferze konwencji graficznych stosowanych aż do strony 72 w zakresie oznaczania miękkości 'w'. Od strony 73 drugiego ciągu liczbowego cecha ta, widoczna najlepiej w marginaliach, zanika. Miękkość 'w' nie występuje w marginaliach pierwszego ciągu liczbowego, obecna jest jedynie na stronach 1–72 objętego drugą paginacją. We wszystkich oglądanych woluminach należących do W_2 , mimo że na stronach 1–24 nie oznacza się tej miękkości, od strony 25 pojawia się konsekwentnie. Zatem oznaczenie miękkości 'w' jest cechą pierwotną fragmentu ze stron 1–72 drugiego ciągu liczbowego.

Z uwagi na dostrzeżenie różnic w zakresie konwencji graficznej powstała konieczność przygotowania nowej wersji części składu. Osoba, która realizowała to zadanie, za punkt wyjścia przyjęła ponownie opracowany już przez jezuitów rękopis tekstu Twardowskiego, nie uwzględniła jednak części zmian dokonanych samoistnie przez poprzedniego zecera. Tym samym nie wzięła pod

względem merytorycznym jako jedynej podstawy ponownego składu gotowej redakcji W_1 , zachowując tylko jej zewnętrzny układ graficzny. A więc drukarz, składając tekst na nowo, wyzyskał rękopiśmienną wersję ocenioną zawierającą mniejszą liczbę zmian w stosunku do pierwotnego rękopisu poety niż wprowadzono do W_1 . Dlatego do druku przedostały się pierwotne lekcje autora, powróciły też, co prawda częściowo i niekonsekwentnie, trochę przypadkowo, dialektalne cechy jego języka (np. 'sieła // beła' — w. 545–546 ale 'była // ustąpiła' — w. 915–916; 'pościekował' — w. 750). W niektórych sytuacjach w W_2 wprowadzało jednak rozwiązania sprzeczne z dialektalną wymową autora i wstecznie nawet wobec W_1 (np. 'mieyscu' — w. 823; 'Naystraśliwsze' — w. 824) czasami też błędnie — hiperpoprawnie wobec obowiązującej w tomie konwencji (np. 'snaydnieyszego' — w. 519). Zecer przygotowujący W_2 także zapewne nie był Wielkopolaninem, jednak dbał o spójność opracowywanego fragmentu z resztą tomu, gdzie również przypadkowo i niekonsekwentnie pojawiają się przykłady dialektalnej wymowy poety. Skład W_2 wykonywano nąpręde, o czym świadczą zdarzające się tu i ówdzie literówki (np. 'z poddańwsta' — w. 136; 'de siebie' — w. 140; 'Atkach' — w. 388; 'nawiniomych' — w. 737; 'Chmielncki' — w. 788; 'pocziwą' — w. 1010). W trakcie druku starano się usuwać zauważone drobne błędy (większości niestety nie udało się dostrzec), co doprowadziło do powstania dwu odmian wariantu W_2 . Nowy skład, mimo powstania nowych literówek, przywrócił sens w kilku miejscach tekstu.

Bliższy rękopisowi poety jest późniejszy wariant W_2 i jego odmiany. Kowalkowski, wiedząc o różnicach między egzemplarzami, za podstawę swych prac obrał ten pochodzący z Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (sygn. 35913 III), nie przeprowadził jednak kompleksowej analizy porównawczej, nie podejrzewając istnienia wariantu W_1 , którego w Poznaniu nie odnalazł. Widząc różnice między woluminami znanego mu wariantu W_2 , nie mógł się domyślać istnienia jeszcze innej wersji tekstu. Wyniki kolacjonowania dalszych ksiąg dzieła poety, jakie przeprowadził Kowalkowski, przynosiły dużo lepsze rezultaty, bowiem badacz pracował, porównując następne części, z pierwotną i jedyną wersją (W_1) edycji jezuickiej.

JEZUICKA KOREKTA WYDANIA *WOJNY DOMOWEJ*

Poczynione wyżej spostrzeżenia dotyczące korekty prowadzą do jeszcze jednego wniosku, który stawia pod znakiem zapytania tezę badaczy twierdzących, że edycja kaliska *Wojny domowej* Twardowskiego to jeden z najbardziej

niestaranych druków siedemnastowiecznych³¹. Jak słusznie zauważyła Renarda Ocieczek, dzieło wielkopolskiego poety wydrukowano w całości w dwudziestą rocznicę śmierci autora³². Jezuicy wydawcy traktowali swoje przedsięwzięcie prestiżowo. Świadczy o tym interesujący anonimowy miedzioryt umieszczony na karcie przedtytułowej tomu³³. Ponowne złożenie początkowego fragmentu części drugiej, nie wynikało najpewniej z przyczyn technicznych, to znaczy nie stanowiło skutku rozsypania się pierwotnej wersji składu z powodu wydrukowania znacznej liczby egzemplarzy lub też z zamiaru dokonania dodruku brakujących kart. Ktoś, być może kleryk³⁴, przygotował większy początkowy odcinek pierwszej wersji składu części drugiej dzieła, którego jakość zakwestionowali zleceniodawcy. Niedoświadczony zecer pracował być może ze słabo czytelnym rękopisem albo dopiero na *Wojnie domowej* uczył się fachu i nie miał jeszcze odpowiednio wyrobionego oka, by prawidłowo odczytać tekst. Sprawdzenie pracy kleryka nastąpiło dopiero po wydrukowaniu części nakładu. Skład 24 kart wykonała ponownie osoba znająca konwencje przyjęte w całej edycji. Kaliscy jezuici zdawali sobie sprawę z usterek i niskiej jakości pierwotnej wersji składu³⁵ początkowych stron drugiej części dzieła, mimo to włączyli do przygotowywanych egzemplarzy, może przypadkowo i przez pomyłkę, część tekstu wydrukowaną już z błędami. Świadomość niewłaściwego opracowania fragmentu dzieła skłoniła ich do zlecenia ponownego złożenia, jak też do poprawiania na bieżąco dostrzeżonych drobnych uchybień. Wykonanie nowego składu fragmentu utworu potwierdza dbałość o jednolity kształt całego dzieła. Fragment ze stron 25-72, choć zachowuje ‘w’, jednak nie respektuje cech grafii specyficznych dla stron 1-24. Osoba składająca zarówno tę, jak i zakwestionowaną część tomu już respektowała przyjęte zasady, zaś fragment wykonany niewłaściwie ktoś inny poskładał ponownie, nie siląc się na dokonanie poprawek w istniejącym już wcześniejszym opracowaniu z uwagi na znaczną liczbę popełnionych tam błędów (zob. Aneks 2).

³¹ Zob. m. in. A. F. Kowalkowski, *O rękopisie i wydaniach „Wojny domowej”*, s. 90 i 92: „Jest to jednak wydanie niedokładne, pełne błędów rzeczowych i drukarskich świadczących o niechlujnej robocie oficyny kaliskiej”.

³² R. Ocieczek, *Dwudziesta rocznica śmierci poety*, w: *Wielkopolski Maro. Samuel ze Skrzypny Twardowski i jego dzieło w wielkiej i małej Ojczyźnie*, red. K. Meller, J. Kowalski, Poznań 2002, s. 340-351.

³³ Omówił go T. J. Żuchowski, *Grafika ilustracyjna w dziełach Samuela Twardowskiego*, w: *Wielkopolski Maro*, s. 431.

³⁴ Zob. *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 3, cz. 1: *Wielkopolska*, s. 101.

³⁵ Pod względem korekty technicznej W₁ był opracowany zadowalająco – nie spotyka się praktycznie literówek. Natomiast pojawiają się miejsca z błędnymi lekcjami, które W₂ poprawia.

Niestaranność przygotowania edycji i konieczność poprawek mogła wynikać z organizacji drukarni jezuickiej, która zatrudniała obok prefekta kierującego jej pracami oraz zakonnych lub świeckich fachowców, również jako doraźną pomoc kaliskich kleryków i studentów³⁶. Ci ostatni, z uwagi na brak doświadczenia i przygotowania, mogli wykonywać powierzoną im pracę niefachowo. Odbiło się to na jakości druku, gdyż klerykom i studentom zlecono właśnie korektę³⁷. Nie zostali oni dostatecznie wtajemniczeni w reguły ortograficzne obowiązujące w tomie *Wojny domowej*, stąd też, choćby nawet wychwycili wszystkie literówki, nie byłoby w stanie poprawnie dokonać korekty z punktu widzenia obecności bądź absencji cech dialektalnych języka autora (stąd spotykane w całym tomie niekonsekwencje), nie mogli też dokonać merytorycznej oceny pracy zecera bez możliwości konfrontacji przygotowanego składu z rękopisem stanowiącym jego podstawę (stąd błędy merytoryczne w W₁).

Natomiast wprowadzenie nowej listwy ozdobnej do edycji na stronie pierwszej drugiego ciągu liczbowego (zob. ilustr. 3 i 4), jak też antykwy w margaliach, mogło wynikać ze wzbogacenia zasobów oficyny wraz z zatrudnieniem w latach 1681-1682 gisera, Andrzeja Majchrowicza (vel Rudnickiego), który odlewał w Kaliszu brakujące czcionki i materiał zdobniczy³⁸. Wszystkie te działania potwierdzają zamiar starannego opracowania edycji przygotowanej zapewne z myślą o przyszłych wiekach³⁹.

CELE WYDANIA WOJNY DOMOWEJ I RANGA PRZYGOTOWYWANEJ EDYCJI

O tym, iż prace przygotowawcze przed opublikowaniem kaliskiego wydania *Wojny domowej* trwały długo i najeżone były trudnościami, świadczy bardzo wczesna datacja „niebagatelnej”, jak zauważyła Renarda Ociecek, aprobacji cenzorskiej⁴⁰. Powstała ona w roku 1676, gdy tymczasem dzieło ujrzało światło dzienne dopiero w pięć lat później, bo w roku 1681. Jezuici podjęli więc inicjatywę druku *Wojny domowej* dużo wcześniej, a to również świadczy, że traktowali owo przedsięwzięcie prestiżowo, uważając publikację nie tylko za istotny

³⁶ *Jezuici Kalisz*, w: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 3: Wielkopolska, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, J. Sójka, Wrocław 1977, s. 101.

³⁷ Funkcje te pełnili studenci kolegium. Znamy nazwiska konkretnych osób zatrudnionych jako korektorzy dopiero z XVIII w. Jeśli chodzi o wiek XVII można się jedynie domyślać, że już wówczas wprowadzono do oficyny ten rodzaj pracy. Por. *Drukarze dawnej Polski*...s. 101.

³⁸ Tamże, 101.

³⁹ Por. tamże, s. 102.

⁴⁰ R. Ociecek, *Dwudziesta rocznica śmierci poety*, s. 345.

element kampanii polityczno-obywatelskiej (o czym przekonują zmienione dedykacje), ale przede wszystkim zakładając cel dydaktyczno-wychowawczy⁴¹. Kaliscy zakonnicy mogli uczyć przy pomocy *Wojny domowej* najnowszej historii kraju⁴², jak też prezentować najświeższy dorobek literacki dopiero co wykrytalizowanej siedemnastowiecznej epiki historycznej w wersji podejmującej wzorzec lukanowski⁴³.

Tak wczesne datowanie aprobacji cenzorskiej mogło wynikać z konieczności zarezerwowania kilku co najmniej lat na przygotowanie zmodyfikowanej przeciw edycji. Problem dotyczył nie samej tylko treści utworu, jak też dedykacji, ale możliwości technicznych kaliskiej oficyny, która szczyciła się w kronice kolegium niedługo później przygotowaniem do druku w ciągu dwóch lat (przed rokiem 1695) cyklu historycznych prac Kwiatkiewicza, Baroniusza i Skargi, liczących łącznie 1000 stron formatu *folio*⁴⁴.

SKŁAD WOJNY DOMOWEJ

Nie można przyjąć, znając wyniki prac Kowalkowskiego, jakie opublikował w postaci zestawienia rękopisu z edycją kaliską, że jezuici dokonywali składu tekstu w oparciu o tę samą rękopiśmienną kopię powstałą pod okiem poety a zawierającą poczynione przez niego dopiski, którą za podstawę swych prac przyjął poznański polonista. Jezuici musieli przygotować dla drukarzy nowy rękopis, obejmujący całość tekstu, ze wszelkimi naniesionymi w nim poprawkami w zakresie języka utworu, interpunkcji, dystrybucji wielkich liter, cięć cenzorskich, modyfikacji tekstu marginaliów itp. Tak liczne zmiany w tekście utworu nie mogły się po prostu wkraść na etapie składu. Utwór właśnie w zmienionej postaci musiał przecież zostać zaakceptowany przez cenzora. Przyjąć więc należy, iż aprobatę Piotra Dunina uzyskała już zmodyfikowana wersja rękopisu. Na jej podstawie pracę swoją wykonali zecerzy przygotowujący oba warianty tekstu. Do takiej wersji rękopiśmiennej nie udało mi się do tej pory dotrzeć. Niestety pomimo różnic między W_1 i W_2 nie można stwierdzić, że

⁴¹ Zob. też tamże, s. 340.

⁴² R. Łużny, *Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska*, Kraków 1966, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 142, „Prace Historycznoliterackie”, z. 11, s. 93-94; zob. też K. Puchowski, *Historia w kolegiach jezuickich w czasach Samuela ze Skrzypny Twardowskiego*, w: *Wielkopolski Maro*, s. 321-339; J. Niedźwiedz, *Twardowski w szkole XVII i XVIII wieku (Quae rapiet sub nube vetustas minime molles Tvardovii musas?)*, w: tamże, s. 352-359.

⁴³ M. Kaczmarek, *Epicki kształt...*, s. 52-53; L. Szczerbicka-Ślęk, *W kręgu Klio i Kalliope. Staropolska epicka historyczna*, Wrocław 1973, „Studia Staropolskie”, t. 36, s. 10-11; S. Nowak-Stalman, *Epika historyczna Samuela Twardowskiego*, s. 174-175.

⁴⁴ *Jezuici Kalisz*, w: *Drukarze dawnej Polski...*, s. 102.

zecerzy, dokonując pierwotnego składu, sięgnęli wprost do rękopisu zatwierdzonego przez poetę. Tekst wydania kaliskiego, nawet ten nieco staranniejszy na odcinku złożonym dwukrotnie, w wersji W₂, różni się przecież od redakcji, która powstała pod okiem Twardowskiego, czego dowodzi zestawienie Kowalkowskiego.

Zecer wykonujący ponowny skład stron 1-24 musiał posiadać przede wszystkim większe doświadczenie niż poprzednik, ponadto zwracał w jakiejś mierze uwagę na dialektalne cechy języka poety, choć wprowadził je do tekstu niekonsekwentnie, najpewniej wtórnie, często bez właściwego Wielkopolanom wyczucia⁴⁵ (np. „kudłaty” [éj] — w. 68, „roźprawiwszy” — w. 172, „siełach” — w. 299, „wspomniemy” — w. 346, „bliszczymi” — w. 377, „bydź” — w. 384) wzbogacone rutenizmami (np. „pryspieszyła” — w. 312, „poprysięło” — w. 318, „Ukraine” — w. 341), zecer przygotowujący redakcję W₁ dawał w tych miejscach cechy wymowy pozbawione właściwości dialektu wielkopolskiego („kudłatej”, „rosprawiwszy”, „siłach”, „poprzięło”, „wspomnimy”, „Ukraine”, „bliszczymi”, „być”)⁴⁶. Osoba przygotowująca redakcję W₂ dbała ponadto o układ graficzny glos marginesowych, starając się unikać zbyt częstego przenoszenia wyrazów, antykwą zapisywała słowa łacińskie, pielęgnując ich poprawną formę; zecer składający redakcję W₁ często przenosił wyrazy w glosach marginesowych, spolszczał pisownię form i zwrotów łacińskich, jak też oznaczał miękkość spółgłosek.

ZAKOŃCZENIE

Konfrontacja wariantów W₁ i W₂ z zestawieniem Kowalkowskiego pokazuje, że składając tekst *Wojny domowej* na nowo, nie sięgano raczej do rękopisu poety. Według wariantu W₂ przekaz stał się jednak czytelniejszy, miał mniej błędów, zatarć sensu, bliższy był językowi autora. Pojawiły się za to literówki (próbowano z nimi walczyć, niestety nie do końca skutecznie), których nie było wcześniej. Wariant W₁, jak wspomniano, zawierał większą liczbę poważnych błędów merytorycznych, poczynając już od pierwszego wersu.

Ponadto uznać należy, że edycja kaliska *Wojny domowej*, mimo że w trakcie jej przygotowania nie udało się uzyskać tekstu idealnego, nie może być traktowana jako sztandarowy przykład upadku polskiego druku po potopie szwedzkim. Wręcz przeciwnie, ilustruje ona ciężką pracę, jaką wykonał nie najlepiej może przygotowany zespół kaliskiej drukarni jezuickiej. Wydawcy dołożyli jednak wszelkich starań, by edycja eposu Twardowskiego była jak najwyższej jakości.

⁴⁵ Drukarz ów nie był najpewniej Wielkopolaninem.

⁴⁶ Zob. A. Pihan-Kijasowa, *Literacka polszczyzna...*, s. 50–51.

Podczas porównywania egzemplarzy wariantów W_1 i W_2 *Wojny domowej* zrodzić się może pokusa, by przedstawić sprawę odwrotnie, czyli pokazać wariant W_2 jako wcześniejszy, charakteryzujący się pewnymi niedociągnięciami w postaci trudnych do wyplenienia literówek, zachowujący w niezmienionym kształcie cechy języka autora, zaś W_1 jako późniejszy i zbieżny z całością realizacji wydawniczej. Przeciw pomysłowi odwrócenia sytuacji przemawia jednak to, iż trudno wytlumaczyć powody, dla których miano by zaczynać łamanie tekstu akurat od drugiej części utworu, a nie od jego początku. Można by ewentualnie uznać skład początkowych 24 stron wtórej części tekstu w wariacie W_1 za nieudaną pilotażową próbę przygotowania *Wojny domowej* do druku. Wydaje się to mało prawdopodobne. Pilotaż miałby sens jedynie wówczas, gdyby kilka kart posłużyć mogło do przedstawienia cenzorowi do akceptacji — odbito by je wówczas w niewielkiej liczbie. Stosunkowo duża jednak liczba egzemplarzy zawierających wariant W_2 dowodzi raczej, iż celowo zdemontowano pierwotną wersję matryc drukarskich, przed wykonaniem zadowalającej liczby odbitek, by później złożyć tekst ponownie. Za przyczynę wykonania ponownego składu uznać należy zastosowanie w W_1 odmiennych konwencji graficznych obcych całej edycji oraz zwracające uwagę błędy merytoryczne zaciemniające jasność tekstu.

Przygotowując nowe wydanie *Wojny domowej* Samuela Twardowskiego nie można zignorować wiedzy o istnieniu wariantów W_1 oraz W_2 . Edycję utworu należałoby opracować w oparciu o wariant W_2 w odmianie W_{2b} , czyli tej, z którą pracował ks. Kowalkowski w PTPN (sygn. 35913 III), dokonując zestawienia edycji kaliskiej z rękopisem poety, ponieważ zawiera ona także drobne poprawki nanoszone już w drukarni. W pracy wydawniczej wydaje się jednak również konieczne uwzględnienie niektórych rozwiązań z wariantu W_1 . Może on służyć konfrontowaniu rozwiązań interpunkcyjnych i słownikowych w celu poszukiwania właściwszej lekcji.

POST SCRIPTUM

Nie można wykluczyć, iż w innych miejscach edycji nie spotkamy partii złożonych na nowo z nieznanymi bliżej przyczyn lub też zawierających poprawki. Nie będą to już jednak większe fragmenty tekstu. W trakcie przeglądania kilku egzemplarzy udało się odnaleźć warianty na stronie 139. Podstawę porównania stanowiły egzemplarze BUW: Sd. 714.333 oraz BUW 714.352 (wyniki kolacjonowania zob. Aneks 3). Kolejne jednak strony nie przyniosły nowych wariantów. Być może mamy do czynienia z fragmentaryczną korektą dokonaną w czasie druku, jak na stronie 4 drugiego ciągu liczbowego?

Poczynione obserwacje nie pozwalają wziąć nawet częściowo w obronę łódzkiego językoznawcy, Iwa Szlesińskiego, autora pracy poświęconej językowi Samuela Twardowskiego. Zarówno w W_1 , jak i w W_2 , co prawda, pojawiają się miejscami cechy dialektalnej wymowy autora, jednak niekonsekwentnie, wręcz przypadkowo. Gdyby Szlesiński korzystał zarazem z W_1 , jak też z W_2 (dostępnego w WiMBP im. Marsz. Piłsudskiego), mógłby się zorientować, iż edycja kaliska nie oddaje cech wymowy poety, widząc przypadkowość wprowadzonych form. Choć badacz pracował z egzemplarzem *Wojny* z Biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi (W_1), nie zauważył niekonsekwencji w sferze konwencji graficznej w początku części drugiej składu woluminu wobec pozostałych części. Nie da się zatem ustaleń Szlesińskiego uznać za bardziej wiarygodne i obalić tym samym choćby częściowo kategorycznego stwierdzenia Kowalkowskiego, że Szlesiński badał w istocie język *Wojny domowej*, nie zaś język samego Twardowskiego.

Aneks 1

Przynależność do wariantów poszczególnych woluminów edycji *Wojny domowej* Samuela Twardowskiego z roku 1681

Z informacji zaczerpniętych z Katalogu Centralnego Starych Druków wynika, że łącznie do naszych czasów zachowało się w Polsce w obecnych jej granicach i jest nam znanych około 60 egzemplarzy różnych wariantów *Wojny domowej*. Jest to najliczniej zachowane dzieło Samuela Twardowskiego. Na drugim miejscu plasuje się *Władysław IV* z 21 egzemplarzami. Tyle samo dochoowało się woluminów łącznie dwóch edycji *Przeważnej legacyi*.

Wariant W_1 :

BUW: Sd. 714.339; BUW Sd. 714.327; BUW Sd. 714.336; BUW Sd. 714.350; BUW Sd. 714.352; BN XVII 4.969; BN XVII 4.3218; BN XVII 4.1084; BN XVII 4.2077; BJ St. dr. 84046 III; BJ St. dr. 392735 III; BUŁ 1020465; Czart. 35220 III; Ossol. XVII–19313–IV; Ossol. XVII–16540–IV; Bibl. UŚ 224055 III; Płockie TN sygn. XVII 729; BKórn. PAN sygn. 310266 def.; BG PAN 367/54; BG PAN Dm 4290; WBP Lublin sygn. P–17–f–28; KUL Lublin sygn. XVII.1486 (dawna II d 216); BUAM w Poznaniu: sygn. SD 5770 III; IBL Pan Warszawa XVII.3.71; Książnica Cieszyńska SD III 3301, Bibliot. Semin. Matropol. Arch. Warsz., sygn. H.19.98.

Wariant W_2 a: (Premoteusz skzzydeł)

BPm.st.Warszawy sygn. BP XVII.3.17; BN XVII 4.577; BN XVII 4.505; PTPN 80771 III; Racz. II M h 8; WiMPBwŁ XVII/185; Ossol. XVII–16542–IV; Ossol. XVII–16541–IV; Kielce WBP: Pol. 1491; BG PAN Uph f 1349; BG Uniw. H-P Kielce sygn. S 219; BKórn. PAN sygn. 3178; Biblioteka PAU

i PAN w Krakowie sygn. 4624 St. dr.; BUW Sd. 714.333; księgozb. klemensowski, depozyt w Książnicy Zamojskiej, sygn. WBP im. H. Łopacińskiego w Lublinie P-17-f-131.

Wariant W₂b: (Prometeusz skrzydeł)

BN XVII 4.1566; BN XVII 4.2291; BN XVII 4.3230; PTPN 35913 III; BUW Sd. 714.331; BUW Sd. 714.344; BUW Sd. 714 345; Ossol. XVII-19245-IV; MBP Tarnów SD 171; Bibl. UŚ 42669 III; BU w Toruniu sygn. Pd. 7 III 22; WBP Lublin sygn. P-17-f-167; BUAM w Poznaniu: sygn. SD 7887 III, SD 4725 III def., SD 3711 III; MNK XVII.158; MNK XVII.3123; IBL Pan Warszawa XVII.3.8; BPm.st.Warszawy sygn. BP XVII.3.1188⁴⁷; Książnica Cieszyńska SD III 3300.

W powyższym zestawieniu nie uwzględniono woluminu: KUL Lublin sygn. XVII.1710 def. (zachowana jedynie część III od s. 66).

Aneks 2

Zestawienie różnic pomiędzy wariantem W₁ oraz wariantem W₂ edycji kaliskiej *Wojny domowej* Samuela Twardowskiego i z rękopisem

wers	wariant W ₁ (BJ St. dr. 84046 III)	wariant W ₂ b BUW Sd. 714.344	rękopis (według notatek ks. A. Kowalkowskiego)
strona 1			
1	z-bratem	z-Brutem	
3	ile myśl człowieczą	(ile myśl człowieczą	
4	Wiedząc wszystko i widząc,	Wiedząc wszystko i widząc,)	

⁴⁷ Za informacje o egzemplarzach pragnę podziękować pracownikom bibliotek, którzy zechcieli odpowiedzieć na moje zapytanie kwerendowe: p. Ewie Ogonowskiej z BK PAN, p. Marii Parnowskiej z BPm.st.W, p. Lidii Bakensztos z Biblioteki IBL PAN w Warszawie; p. Łukaszowi Żywulskiemu z BU w Toruniu, p. Bernadecie Maj z Biblioteki MN w Krakowie; p. Rafałowi Wójcikowi z BU UAM w Poznaniu, p. Jadwidze Tyl z BU we Wrocławiu, p. Elżbiecie Kurpińskiej z WBP im. H. Łopacińskiego w Lublinie, p. Jackowi Wojtowiczowi z BPAU w Krakowie, p. dr. Arkadiuszowi Adamczukowi z Biblioteki KUL, p. Magdalenie Marcinkowskiej z BK PAN, p. Grażynie Szumlickiej-Rychlik z Płockiego TN, p. Barbarze Sawczyk z BP w Tarnowie, p. Ewie Szląpek z BG UJK w Kielcach, p. Bożenie Piaseckiej z WBP w Kielcach, p. Grażynie Markiewicz z Książnicy Zamojskiej, p. dr. Marianowi Malickiemu z Biblioteki Jagiellońskiej, p. Andrzejowi Żebrowskiemu z Biblioteki Seminarium Metropolitalnego Archidiecezji Warszawskiej.

5	fortuna.	fortuna?	
8	I w-przepaściach	I w przepaściach	
9	utwierdziło: słońce	utwierdziło: Słońce	
10	w-zodyaku	w-Zodyaku	
11	Płanety; ziemia	Płanety; Ziemia	
11/12 marg.		<i>Bóg światem rządzi.</i>	[brak]
15/16 marg.		[brak]	<i>Bóg złych karze lubo nierychło.</i>
16	kiedy w-czym człowieczy	kiedy (w.czym człowieczy	
17	Gwałt nawięszy,	Gwałt najwięszy),	
22	Widzieć oto on Panom	Widzieć a oto Panom	Widzieć oto, on panom własnym rozkazuje
28	Nie da żadnej: i owszem	Nie da żadnej: i owszem	
29	Przenaswiętsze, strasliwe Sakra- menta	Przenayswiętsze, straśliwe Sakramenta	
strona 2			
32 marg.	<i>I złych ka / rze, lubo nie / rychło</i>	<i>Bog ka- / rze; lubo / nie rychło.</i>	zob. wyżej ww. 15/16
32	na potym,	na potym,	
33	I płużyć ta cera bez żadney światowey	I płużyć li ta Cera bez żadney światowy	
36	Szczęscia	Scześcicia	
37	o-tym	o tym	
41-44 marg.	<i>Chmielnic- / ki jako elus / w- nadzie- / jach swoich / został</i>	<i>Chmielnicki / jako elusus / w-nadzie / jach swoich / został.</i>	
42	Słucze ciężko. w- co teraz	Słucze ciężsko. Wco teraz	
46	Nowe sadić? Jeno w- wiatr i znikome dymy	Nowe sadić? Jedno w- wiatr i znikome dymy.	
50	nawięcey	Naywięcey	
52	obeyźrzał; oszem jako zaiąc	obeyrzał; owszem jako zaiąc	
53	Od melampa	Od Melampa	
55	po Horyń	po Horyn	
56	Trupem niepomier- zonym	Trupem nie pomier- zonym	

57-57/58 marg.	<i>Apostrofe / do Krolá</i>	Apostrophe / <i>do Krola.</i>	<i>Apostrophe.</i>
57	cny Kazimierzu, i przez szablę Twoię	Cny Kazimierzu, i przez szablę twoię	
58	swoię	Swoię	
59	Fortuna niestateczną szalę.	Fortuna nie stateczną szalę:	
61	dzielności;	Dzielności?	
62	Czyli z-cnoty doz- naney,	Czyli z Cnoty doznaney,	
63	życliwe [...] wie- ki?	żyliwe [...] wieki?	
64	Ze kiedy szło o termin już nie da- leki,	Ze kiedy szło o termin już już nie daleki,	
65	I łódkę tę ojczystą bez steru, bez wio- sła,	I Łódkę tę Ojczystą bez steru, bez wiosła,	
66	Oceńska	Oceńska	
67	Perseusz	Perseusz	
68	kudłatey	Kudłaty	
70	Poraził te bestye, że takim	Poraził te bestye, że ta- kim	
71	Vciekli cię nie widząc. niech dwunastu owych	Vciekli Cię nie widząc. Niech dwunastu owych	
74	Lew nemeyski; w- iednym wieprz Arkadyyskim kraiu	Lew Nemeyski; w- iednym Wieprz Arkadyy- skim kraiu	
		„słoneczko” na dole strony	
strona 3			
75	áni ty nád	ani ty nad	
76	Prestąpiłeś Anteu	Przestąpiłeś Antheu	
77	kráiny, oprócz Krety sámey	Kráiny, oprócz Krety sámy	
79	nie szkodziła.	nie szkodzieła.	
80	posiłki	Posiłki	
81	nie jedná	nie jedna	
82	Prowincya. Owo ná tym	Prowyncya. Owo natym	
83	Niemal szancu Europa. iużem	Niemal Száncu Europa. Iużem	

85	na Krola i swiatobliwszego,	na Krola, i swiatobliwszego,	
86	I woyną i pokojem oraz szczęśliwszego	I Woyną i Pokojem oraz szczęśliwszego	
88	Zgodą na to.	Zgodą nato.	
89	zamyślał	Zamyślal	
90	Niebo mu sprzyaźliwe, Tobie już to dało.	[...] sprzyaźliwe, [...] dało.	
92	oczy	Oczy	
93	błota	Błota	
95	Z- nami [...] za czym	Z-nami [...] zaczym	
96	przepadać, czemu	przepadać. Czemu	
		[...] Czemu urażonym Do nich i nam nie trudno? [...]	[...] Czemu urażonym Do nich i nam <i>tak</i> trudno?
97	á zá tym zabiegiem	A zátym żabiegiem,	
98	Kto wie że się nád czarnym	Kto wie? że się nád Czarnym	
99	wybrodziwszy Etona	wybrodziwszy Ethona	
100	Euksynu	Euxynu	
101	sromotną, czy upominkami,	sromotną: czy Upominkami?	
103	Twoią,	twoią,	
104	sąsiedzi	Sąsiedzi	
105	zdarzysz	Zdárzysz	
107	Bo ten, ktory	Bo ten który	
107-109 marg.	PodZboro- / wski pokoy / co miał zá fundámět.		
108/109-110/111		PodZboro- / wski pokoy / co miał za / fundament.	
108	Stanął pokoy [...] skazie	Stanął jednak [...] skázie	Stanął <i>pokój</i> , ku szczerzej szlacheckiego skazie
109	Stanu [...] być	Stánu [...] bydź	
110	bespieczńy	Bezpieczny	
111	naonczas [...] szepty	na on czas [...] szepty.	
113	przenikáły.	przenikały?	

114	spodziewać	Spodźiewać	
115	Po chłopskiey dyskrecyey	Po Chłopskiey dyszkre- cyey	
116	Nasrozszych	Naysrozszych	
118	Być [...] obárczona	Bydź [...] obárczona	
strona 4			
119	Prometeusz	Premoteusz (WiMBP Łódź, XVII 185); Prometeusz (BUW Sd. 714.444);	
120	skrzydeł [...] zaczym	skzzydeł (WiMBP Łódź, XVII 185); skzrydeł (BUW 714.344) [...] Zaczym	
121	czásu	Czasu	
122	A nád	á nad	
123	tęgo to	tego to	
125	I tak przykrych włóczęgach	I ták przykrych włóczęgach,	
126	przynamniey miło	prynamniey mieło	
127	Az my miasto chłopow	Aż my miasto Chłopow	
128	Cykłopow	Cykłopow	
129	tám zástáli,	tam zastáli,	
130	iakoby	Iákoby	
131	Ani pakta Zborow- skie w-mysli im postały:	Ani Pákta Zborowskie w- myśli im postały	
132	Oprócz jeśli przez iakie tam uniwersa- ły	Oprócz jeśli przez iakie tam Uniwersały	
134	musieli. nic jednák	muśieli. Nic jednak	
135	spuszczáiąc [...] Hul- taliow	spuszczaiąc [...] Hul- taiow	
136-137 marg.	Chłopska złość	Chłopska złość.	
136	z-poddánstwá	z poddańwsta	
137	chćieli	Chcieli	
138	urzędy, i stárosty	Urzędy, i Starosty	
139	sądzili [...] przybráli	sądzili [...] przybrali	
140	z posłáných sług inszych do siebie	z-posłanych sług inszych de siebie	

141	Kuyká sobie Háy- duka?	Kuyka sobie Hayduka?	
142	Pan	Pán	
143	dáli miárki	dali miarki	
144	urągáiac w-naszey	urągaiac w-naszey	
145	Ták	Tak	
146	Powińności [...] pansczyzny chcieli;	Powinności [...] pańszyzny chcieli:	
147	Oprocz, względem	Oprocz względem	
148/149- 149/150 marg.		<i>I gotowe / przyczyny / ztat Woyny</i>	
148/149- 150/151 marg.	<i>I gotowe / przyczyny / z-tąd woy- / ny</i>		
148	O co iesli nastąpił	O co ieśli nastąpił	
149	i zaráz czterdzieści	i zaraz czterdzieści	
150	wysypánego	Wysypanego	
151	Ukrainy	Ukrainy	
155	pozaru	Pozaru	
		Grochu wysypanego	Grochu wyszynio- nego
156	nád sobą ciężaru	nad sobą ciężaru	
157	opre syey, nie miał áni	opre jyey, nie miał ani	
158	bláchcic.	Szláchcić.	
159	Przytáionym ránkorom.	Przytaionym rankorom.	
160	Wszczynáły	Wszczynały (BUW Sd. 714.344) Wszczynałi (WiMBP Łódź)	
161	Iedena cie [...] Hetmanskich	Iedenaście [...] Hetmáńskich	
strona 5			
163	wyprawionych z- βpotem,	wyprawionych z- Szpotem,	
163-164 marg.	<i>Chmielni- / cki co tym / czásě rōbi?</i>		
163/164- 165 marg.		<i>Chmielnicki / co tym cza- / sem robi?</i>	
164	minęło.	mineło.	

170	odwetowáli	Odwetowali	
171	wzaiem	Wzáiem	
172	woysko rospra- wiwszy	Woysko różprawiwszy	
174	zá czym uprzedzić	zaczym uprzedzić	
175	zostawác boiázni.	zostáwać boiázni.	
175/176- 177 marg.	<i>Iego Prákty / ki z postron / nymi Pány.</i>	<i>Iego Prakty / ki z po- stron- / nymi Pány.</i>	
178	Z-támtych [...] iasser	Z támtych [...] iasser	
179		Žeby z wszytką potęgą znowu się mu stawił	Žeby z wszytką potęgą znowu mu się stawił
180/181- 181/182 marg.	<i>Až z-Tur- / czynem sá- mym.</i>	<i>Az z Tur- / czynem sa / mym.</i>	
181	ofiárując być mu hołdownikiem	ofiariując byđz mu Hoł- downikiem	
182	Z-páństwy	Z Państwy	
183	Wodá [...] wy- kradszy rozcina	Woda [...] wykrádszy rozcina	
186	potwierdził	Potwirdził	
187	znáczne	Znaczne	
188	pomyślńá: że mu i buławę,	pomyślńá, że mu i Bu- ławę,	
189	I káftan, i chorągiew	I Kaftan, i Chorągiew	
190	A zarazem na przyłłte	A zarazem na przyβłte	
191	Silestrzanom [...] narodom	Silistrzanom [...] Naro- dom	
192	Pod Dunáyским	Pod Dunajskim	
194	I ktory strzygł, o iako	I ktory strzegł, o iáko	
194- 194/195 marg.	<i>Z-Ráko- / cym</i>		
197 marg.		<i>Z Rakocym</i>	
198	i wszystkie iuz	i wszytkę iuz	
200	dostawáło, žeby się przez iaki	dostawáło, žeby się przež iáki	

200/201- 203/204 marg.	<i>Z-Hospo- / darem Wõ- / łoskim po- / winońwá- / cenie.</i>		
200- 202/203 marg.		<i>Z Hospoda / rem Woło- / skim powi / nowacenie.</i>	
201	z-pogranicznym	z-pogranicznym	
205	Iaki kocha Cypry- da;	Iáki kocha Cypryda,	
206	żarliwymi	ále żarliwymi	
kustosż	Szcze-	Scze-	
strona 6			
żywa pagina	WTORA CZESC	CZESC WTORA	
207	Eumenidámi, [...] ćiskáiąc,	eumenidami, [...] ciskaiąc,	
211	náznáciiwszy	Náznáciiwszy	
212- 213/214 marg.		<i>Z-Potockim / Hetmanem / Wielkim kon / ferencye.</i>	
212/213- 215/216 marg.	<i>Z Potockim / He- tmánem / wielkim / konferen- / cye</i>		
212	wesele. Co ták	Wesele. Co tak	
213	nászym woysku	naszym Woysku	
214	być	Bydź	
216	przeráżony	Przeráżony	
217	Krawczeńká ðle do niego: Dżiwuiąc się czemu	Kráwcenká ðle do niego: Dżiwuiąc się Czemu?	
218	pográniczu	Pograniczu	
219	Opátrżona obroná z-iego reiestro- wych,	Opatrzona obrona z-iego Regestrowych,	
220	ták [...] nieprzyaćioł	tak [...] Nieprzyaćioł	
221	ziáwił,	ziawił,	
222	stráchu sam wybáwił.	strachu sam wybawił.	
223	że nie ma	Ze niema	
		Na co mu tak odpowie [...]	Na co mu tak <i>odpi- sze</i> [...]
224	Czemu [...]	Temu [...] zwyczaiem	

	zwyczáiem		
225	Być [...] miewać	Bydź [...] miewać	
226	w-nágłębszym	Wnagłębszym	
227	może? kiedy ten Szláchtá	może? kiedy ten Szlachta	
228	żywo	Zywo	
229	chłopską	Chłopską	
230	opátrnością	Opatrznością	
231	oná bešpieczna?	ona bełpieczna?	
232	iaki [...] sprawuie,	iáki [...] sprawuie,	
235	dekláracyą, że zá	deklaracyą: Ze zá	
236	i nie wprzod;	i nie wprzod,	
237	z-tąd obozu.	z-tąd Obozu.	
238	á iednák [...] znákiem	á iednak [...] znakiem	
239	Poszłakowác nie dáiac, pokiby się w-šily	Poszłakowác nie daiąc, pokiby się w Piety	
240	zawžíłá [...] przybyły	zawžíłá [...] przybeły	
241	pošięki.	pošięki.	
242	Máiac	Maiąc	
244	Czym lato, i	Czym lato i	
244-245/246 marg.		<i>Moskwę na / wet stymuluie.</i>	
245-246-247 marg.	<i>Moskwę / náwet sty- / muluie.</i>		
245	przeštał	Przeštał	
246/247 marg.			<i>Moskwę stymuluje nawet, z respektu jakiego?</i>
247	práktyki, [...] wiáry	Praktyki, [...] Wiáry	
248	być	Bydź	
249	koniunkcye.	Koniunkcye.	
strona 7			
251	máiac.	Maiąc	
252	inszego. Przeciež	inszego: przeciež	
253	zá czássem chłopska	zá czasem Chłopska	
254	i šiebie (iákož postrzežona	i iebie (iakož przestrzežona	

255	iuz	Iuż	
256	takowey	tákowey,	
257- 257/258 marg.	<i>Poset iey do / Krolá.</i>	<i>Poset i do Krola.</i>	Poset jej do Króla.
258	Ná [...] wyprawi	Na [...] wypráwi	
260	przyczyná	Przyczyna	
260- 260/261 marg.	<i>Czego áfe- / ktuie.</i>	<i>Czego afe- / ktuie.</i>	
261	przymierza	Przymierza	
263	Tytułow.	Titułow.	
264	ieśli	Ieźli	
266	táksuiące,	taxuiące,	
267	ukontentowány,	ukontentowany,	
268	Księgi, i	Księgi i	
269	Ze stem rubli tysięcy.	Ze stem Rubli tysięcy.	
270	woyná. [...] być	woyna. [...] bydź	
271	Barzo zdało;	Barzo zdało,	
272	a wszakże, iák	á wszakże, iák	
273	niebeśpieczney	Niebiesieczney	
274- 275/276 marg.		<i>Bartlinski / Gońcem do / Cara.</i>	
275- 277/278 marg.	<i>Bártliński / gońcem do / Cárá.</i>		
275	Posła z-nieczym [...] Bartlińskiego	Posła z-nieczym [...] Bártlinskiego	
277	wprzod	w-przod	
278	tak	Ták	
279/280 marg.			<i>Bartliński do cara gońcem</i>
281- 282/283 marg.		<i>Seym in De / cembri áni / 1650.</i>	
281/282- 283/284 marg.	<i>Seym in / Decem- / bre anni / 1650.</i>		
282	biedzie pospolitey	biedzie pospolitey,	
283	I ciężkich [...] tylkoż	I ciężkich [...] tylkoz	

285	Widząc się tak [...] nędze,	Widząc się ták [...] nędze	
286 marg.	<i>O czym trá- / ktowany?</i>	<i>O czym trá / ktowany?</i>	
286	niepodobnych takowey	nie podobnych tákowey	
287	Kozackiey niezmierzoney, nie tylko z-Tatary,	Kozackiey nie niezmierzoney, nie tylko z-Tatary	
291	nie ma z-tego	nie ma z tego	
293	W-tę gorę	Wtę gorę	
294	Duma chłopska [...] dostała	Duma Chłopska [...] dostała	
strona 8			
żywa pagina	WTORA CZESC	CZESC WTORA.	
295	powagá:	powaga: [...] iákie.	
297	záchować	Zachować	
298	Nic inszego, ięno [...] hołdować	Nic inszego ięno [...] hołdować	
299	śiałach, [...] zniszczone	śiałach, [...] żniszczone	
299/300		które tak zniszczone / Jeszcze nie są, żeby dać ręce opuszczone	[...] które tak zniszczone / <i>Nie są jeszcze, żeby dać ręce opuszczone</i>
301	di krecyey. Zágrzali	di krecyey. Zagrzali	
302	I skaráli dopiero,	I skarali dopiero,	
303	šie	Śię	
304	wzbudzi	Wzbudzi	
305	tak	Ták	
306	nád	Nad	
307	wszelákie	Wszelakie	
308	fortuna	Fortuna	
310	woyská: tedy ták	Woyska: tedy tak	
312	kontrowersya wcześniej przyśpieszyła	kontrowersya, wcześniej przyspieszyła	
313-315 marg.		<i>Chmielni- / ckiego supli / ka dość im- / periosa.</i>	
313-315/316	<i>Chmielni- / ckiego su- / pliká dość /</i>		

marg.	imperio- / sa.		
313	supliká.	suplika.	
314	záráz, [...]áfekto wać	zaraz, [...] afektować	
316	ná	Na	
317	Paktá świežo Zbo- rowskie czterech co znáczniejszych	Pákta świežo Zborow- skie, czterech co znac- niejszych	
318	Poprzysięgło	Poprysięgło	
319	w zakládzie [...] zostáli,	wzákládzie [...]zostali,	
320	przestrzegali;	przestrzegali,	
321	Vnia,	Vnia,	
324	do zwady;	do zwady,	
325	daley	Dali	
326	Krainy	Krainy	
327	Horyń	Horyn	
328	Czerniehow	Czerniechow	
239	stanie	Stánie	
330	w-tym to pokoju	wtym to Pokoju	
331	o iako	o! Iáko	
331		Iako iest / przyięta.	
331/332- 333 marg.	Iako iest / przyięta?		
332	many	Many	
335	szaloney	Szalony	
336	korony	Korony	
337	z-kąd	z kąd	
STRONA 9			
żywa pagina	WOYNY DO- MOWEY.	WOYNY DOMOWEY	
339	Otomańskiej	Otomańskiej	
341	Vkrainę	Vkraine	
342	Ieślizem [...] przyczyną	Ieźlizem [...] przyczynę	
343	ták [...] wszytkiey	tak [...] wszytki	
344	czásze [...]áni	czasze [...] ani	
345	swego.	swego;	
346	wspomnimy	Wspomniemy	
347	Czymeśmy są: o których nie tak w- dawney dobie	Czymeśmy są? O! któ- rych, nie tak wdávney dobie,	

351	ieden. Rzeki aż zátárte stawały	ieden, Rzeki aż zatarte stáwały	
352	howádu	Howadu	
352 marg.	[brak]	[brak]	<i>I co stąd za indignitas</i>
353	obrzydzonych	Obrzydzonych	
354	plugáwycy [...] nátknionych,	plugawycy [...] nátknionych	
355	porwáli. Teraz że w-tey šile	porwáli, teraz ze wtey šile	
356	nászych nábytey	naszych nabytey	
357	Nie cierp, Krolu o Panie, rzeczy ták niegodney,	Nie cierp Krolu, o Panie, rzeczy ták nie godny,	
358	w-obronę narod	w obronę Narod	
359	onemu,	onemuś,	
360	z-niewolnikiem?	z-Niewolnikiem?	
362	bešpieczeństwo ták	bespieczenstwo takie	
363	wzgárdzoney niechay ták nie bryka	wzgárdzoney:niechay ták niebryka,	
366	są młodzi, są mężowie, są stárcy poczciwi,	są Młodzi są Mężowie, są Stárcy poczciwi,	
371	w-nas	Wnas	
372	zwycięstwo.	zwycięstwo:	
373	łotrą	Lotrą	
374	u narodow sławę	u Národow sławę	
374-375 marg.		Woyna za- / czym tu / tior.	
375-376/377 marg.	Woyná zá- / czym tu- / tior.		
375	skárgá	Skarga	
377	Izdeb wielkich [...] blizszymi	Izdeb Wielkich [...] blizszymi	
378	ogniá [...] swymi	ognia [...] swymi,	
379	włoczęgi, i nędze podrožne	włoczęgi i nędze podrožne,	
381	nieozáleć kto kochaney żony;	nie ožaleć kto kocháney żony,	
strona 10			
384	Być gruntowną,	Bydź gruntowną, náko-	

	nakoniec	niec	
385	w-boiu	w boiu	
386	przepadać	Przepádać	
388 marg.		<i>Która</i> indi- / recta.	
388-389 marg.	<i>Która</i> indi /recta.		
388	Iakoż w-Aktach nie woyną woynę tę okrzczono,	Iákoż w Atkach nie Woyną Woynę tę okra- czono	
392	uwodzą, którzy	uwodzą. Ktorzy	
393	zá [...] západli,	za [...] zapadli	
394	dáleko [...] prze- padli	daleko [...] przepadli	
395-396 marg.		<i>Chmielnicki / iuz</i> apertus / Hostis.	
395/396- 397/398 marg.	<i>Chmielni- / cki iuz</i> a- / pertus ho / stis.		
395	W-Polszce wszędy, á nawet potáiemne szpiegi	W-Polszcze wszędy, a nawet potaiemne szpiegi	
396	pokoíách	Pokoiách	
399	w-Vkráinie	w-Vkrainie	
400	máiąc, ná	maiąc, na	
402	A co raz do Hordy	A co raz do Ordy	
403	posyłaíac [...] Brácláwowi	posyłaíac [...] Brácláwowi	
404	I zá Boskiey liniey	I z-Zaboskiey Liniey	
405	Z-połkiem swoim następić. toż	Z-Połkiem swoim nastą- pić. Toż	
406	ápáraty,	apparaty,	
407	czekáíac	Czekajác	
408	Ná co Krol tákże	co Krol także	
409	zátrudnić, i ná čás zábáwic,	zatrudnić, i na czas za- bawić,	
410	záraz Hetmánom [...] wypráwić	zaraz Hetmanom [...] wyprawić	
410-412 marg.	<i>Woysko / Kwár- cyáne / w-Vkráinę / idzie.</i>	<i>Woysko / Kwarcyane / w Vkrainę / idzie.</i>	
411	z-woyskiem kwárcyánym:	z-Woyskiem Kwar- cyanym:	

412	z-drugim, tym czasem nowo zá- ciąganym	zdrugim, tymczasem nowo zaciągany	
413	Z-Prowincyy	Z-Prowyncyy	
414	nie długoż. náko- niec	nie długoż. Koniec	
414/415- 417 marg.	<i>Zá nim / Krol áz po- / spolite ru- / szenie po- / tym.</i>		
415-417 marg.		<i>Za nim Krol / áz Pospoli- te / ruszenie po- / tym.</i>	
415	rospisze wići ge- nerálne	roźpisze Wici Generalne.	Za nim Król, <i>áz ruszenie pospolite potem</i>
416	znowu śiły te tak [...] wálne	znowu, śiły te tak [...] walne	
417	Przyszło ná raz [...] Cyklopom	Przysło na raż [...] Cyklopom	
418	Porwánym [...]	Porwanym [...] Chłopom chłopom	
419	Własnym swoim: Ták stáwić i Krola	Własnym swoim: Tak stáwić i Krolá	
420	na szańc. [...] do- wie:	na Szańc. [...] dowie	
420/421- 421 marg.		<i>O nim judi- / cium.</i>	
421 marg.	<i>O nim ju- / dicum.</i>		
422	ważyć	Wazyć	
423	strászliwi u naro- dow wszędzie	stráśliwi u Narodow wszędzie,	
424	Rzadko bárzo	Rzátko bardzo	
425	Ah nie czuiąc po- dobno, iakoto nas boli	Ah! nieczuiąc podobno, iako to nas boli!	
426	roli	rofi.	
strona 11			
427	I piśiłkow [...] zá nic,	I pośielkow [...] zanic	
428	żołnierzá [...] granic:	Z olnierza [...] gránić?	
429	generálną stanow,	Generalną Stánow,	

430	wyprawić go z- łanow.	wyprawić go z-łanow?	
431	wzáiem	wzaiem,	
432	Snac, ábo że [...] dáiem.	Snadz, álbo że [...] daiem,	
433	Skárbowi	Skarbowi	
434	woynie, i że się ná	Woynie, i że się na nię	
435	Co raz sámí? Do- piero	Co raz sami? Dopiero	
436	stánie, o głowa	stanie, o! Głowa	
437/438- 439-440 marg.	<i>Hetman w / tym Polny / nie proznu- / ie.</i>		
438/439- 440 marg.		<i>Hetman w / tym Polny / nie proznu- / ie.</i>	<i>Hetman w tym nie próznuje polny</i>
438	Pod chorągwie zaćiężne, drudzy	Pod Chorągwie zaćiężne drudzy	
439	w-Vkrainie	w-Ukrainie	
441	Polne znáki [...] zaráżem przy kráiu	Polny Znaki [...] zaráżem przy kraiu	
442	Bráclawia i Podola	Bracláwia i Podolá	
443	zmierzał	Zmierzał	
443/444- 445 marg.	<i>Nieczáia / w krasnym / gromi.</i>	<i>Nieczaiia w / Krasnym / gromi.</i>	
444	Naszi	Naszy	
445	Krasnym	Krásnym	
446	Wprzod go wyda.	Wprzod go uydá.	
447	Do końca nie wyszumiał, kiedy naszi w-mieście	Przy dni tedy Bachowych Miesopustnym feście	
446-448 marg.			<i>Nieczaja w Krasnym gromi, który postrzelony umiera.</i>
448	Przy dni tedy Bachowych Mięso-pustnym feście	Do końca nie wyszumiał, kiedy naszy w-Mieście	
449	Czym iako ocući	Czym iáko ocući,	
452	być [...] w-ramię	bydź [...] wramię	
453	Na zamek	Na Zamek	
454/455-	<i>Ktory po- / strzelo-</i>		

455/456 marg.	<i>ny u- / miera.</i>		
454 marg.		<i>Ktory postrze / lony umiera.</i>	
455	dobyty,	dobyty:	
457	Miasto na łup żołnierzom	Miasto ná łup Żołnierzom	
458	A połk, i z-nim	A Połk, i z nim	
460-462 marg.	<i>Czym / Chmielni- / cki iáko cō / sterna- tus.</i>	<i>Czym / Chmielnicki / iako cōster- / natus.</i>	
461	tak	Ták	
462	niemiał	nie miał	
463	W-woysku swoim: [...] stawał.	W-Woysku swoim: [...] stawał,	
464	radę	Rády	
465	nie prozno stráže	nie prožno stráže	
466	zżymał?	zdżymał?	
467	w-sercu	Sercu	
469	I szwanku swey fortuny, kiedy	I szwanku swey Fortuny? kiedy	
470	nieutwierdzonych:	nieutwierdzonych:	
strona 12			
472	raz.	rż.	
473	sámym: [...] inac- zey?	samym: [...] inaczy?	
474	rospáczy,	rozpáczy,	
475	Zyć przez szablę? [...]ginąć,	Zyć prez szable? [...] ginąć,	
476/477- 477 marg.		<i>I co sobie / medytuje.</i>	
477		I między tak gęstymi szkopyły	I między tak <i>ostrymi</i> szkopyły
477/478- 478 marg.	<i>Sobie co me- / dytuie.</i>		
479	Ieśli przegram.	Ieźli przegram?	
480	náwet	Nawet	
481	Posławszy mię w- káydanách.	Posławszy mię wkaydanách.	
482	Złe	Złe	
483	zostawa?	zostáwa?	

484	pmięsząc,	pmięsząc,	
485	Kościóły: niech miasta i Grody	Kościóły; niech Miasta i Grody	
486		Popiołem się posypią i błota i brody / Krwią zapienią [...]	Popiołem się posypią i błota i wody / Krwią zapienią [...]
489	dopiero; i bułáawę	dopiero, i Buławę	
490/491-491 marg.		<i>Apparat na / tę Woynę.</i>	
491/492-492/493 marg.	<i>Apárat / ná tę woy- / nę.</i>		
491	w-czym [...] furyy	Wczym [...] Furyy	
492	Z-Acherontá ná pomoc: i co niewesoła	Z-Acheronta na pomoc: i co nie wesoła	
493	Prometow [...] rozeszły	Promethow [...] rozeszły,	
494	A napierwszey niezgody,	A náypierwszey Niezgody,	
496	nawiętsze	Najwiętsze	
497	oraz [...] nędzá,	oráz, [...] Nędza,	
498	Głód, Frásunek, Choroba, i nad którą iędza	Głód, Frásunek, Choroba, i nad którą iędza	
499	być nie może. [...] frasowliwa	frasobliwa bydz nie może,	
501	zostawił	Zostawił	
503	posłaniki	Posłanniki	
504	Pany	Pány	
506-506/507 marg.	<i>Hána czym / dementuie?</i>		
507-507/508 marg.		<i>Hana czym / dementuie?</i>	
507	O posiłki napilniey:	O pośielki napilniey:	
508	tylkoż	Tylkoz	
509	woynę uchwalił dwadzieścia	Woynę, uchwalił dwadzieścia	
510	A też go nie może	A tez go nie może bydz	

	być		
511	obleżenie	Obleżenie	
512	starzy	Starzy	
513	ieśli	Ieźli	
strona 13			
żywa pagina	WOYNY DO- MOWEY.	WOYNY DOMOWEY	
515	się okážya, [...] teraz:	się okazya, [...] teraz:	
516	doświadczywszy nie raz,	doświadczywszynie raż,	
517	I sercá, i ochoty, że niź się zgromadzą;	I serca i ochoty, że niz się zgromadzą,	
518	pożegnáią;	pożegnaia,	
519	iáko [...] snádniejszego.	iako [...] snaydnieysze- go.	
520	woyská	Woyská	
522	zostanie	Zostanie	
523	ná potym, [...] ná wieki	na potym, [...] ná wieki.	
525	w-okręgu zawiera	w okręgu zawiera	
526	to z-nim pospołu Otomańska będzie:	to, z-nim pospołu, Oto- mańskim będzie,	
527	A taką przyiętą	A taką przynętą	
528	Pogány: [...] zácztę	Pogany: [...] zaczętą	
529	kończy. i zaráz gdzie mu się fortu- na	konczy. I zaraz gdzie mu się Fortuná	
530	wiedzie wypráwi z- pośiłki	wiedzie, wypráwi z- pośielki	
531	zá	Za	
532	Ktora zwłaszcza Tatarom, [...] dále- ka.	Ktorá, zwłaszcza Tátárom, [...] daleka.	
533	zá tymże	za tymże	
533-535 marg.		<i>Hetman / Polny ku / Dniestrowi / się ma.</i>	
533/534- 535/536 marg.	<i>Hetman / Polny ku / Dniestrowi / się ma.</i>		
534	fortuny,	Fortuny,	
535	zwycięzcy [...]	zwycięzcy, [...] znáki:	

	znáki:		
536	nie znáyduiác zatárgi niakiey:	nie znayduiác zatargi niaki:	
537-538 marg.	Iego sukce- / sy		
537	Czernihowce, Moráchte, Száro- grod	Czernichowce, Morachfę, Szarogrod	
538 marg.		Iego sukcesy	
538	Z-hultáyskiey tey fáryny:	Z-hultayskiey tey faryny:	
541	Gdzie i iármárk,	Gdzie i Iarmark,	
542	ná	Na	
544	ścianki	Ścianki	
545	przepadną, kędy Czerni śiła	przepádną, kędy Czerni śieta	
546	Z-wodzem Alek- sandryyskim za- warła się była:	Z-Wodzem Alexandryy- skim zawarła się beła:	Z wodzem <i>Alek- sandrenkiem</i> za- warła się beła
547	ufaiąc,	ufaiąc.	
548	Iáko [...] w-miasto	Iako [...] w-Miasto	
549	nawátem	Nawałem	
550	I zrázu, zá [...] złóści swey fortu- ną,	I zrazu, za [...] złóści swey Fortuną,	
551	Iednák popędzeni	Iednak popędzeni	
552- 552/553 marg.		Lubo nie / długie	
552	Do miasta w-tym	Do Miasta w-tym	
553 marg.	Lubo nie / długie.		
553	otrzymáli. Náko- niec	otrzymali. Nakoniec	
554	nie myślą;	nie myśla,	
555	Wszakże ieśli Win- nica	Wszakże, ieźli Winnica	
557	czynili	Czynieli	
strona 14			
559	Doczekáli	Doczekali	
560	dopináli.	dopinali.	
561	pokłon. Iakoż się	pokłon Iakoz się Hetma-	

	Hetmánowi	nowi	
562	Przypásć ná [...] nie máło	Przypaść na [...] nie mało	
565	przybywáło.	przebywáło.	
566	znaki [...] miastu	Znaki [...] Miastu	
567	z-woyskiem.	z-Woyskiem.	
569	im obroni,	ich obroni,	
570	náraži. Gdy w-tym	náraži. Gdy wty	
572	czas Akwilonem	czas Akwilonem	
574-576 marg.	<i>Nási urwá / ni pod Win / nicq zná- / cznie.</i>	<i>Naši urwa / ni pod Win- / nicq zna- / cznie.</i>	
574	W-woysku wszyt- kim: bo niemal dwie chorągwi całe,	W-Woysku wszyt- kim. Bo niemal dwie Chorą- gwie całe	
575	I wodze ich pospo- tu, o nád insze śmiátle!	I Wodże ich pospo- tu, o! nad insze śmiátle!	
576	Ceráskiego	Cerkaskiego	
577	Z-znákomitszych	Z-nakomitszych	
579	záłomány	Záłomany	
580	Bracławski Woie- wodá	Bracławski Woiewoda	
581	nawięcey	Naywięcey	
582	służy fortuná, poczęła	służy Fortuna, poczęła	
584	miásto	Miászo	
585	Iednák w-zamku, [...] pokuszá,	Iednak W-Zamku, [...] po kuszá,	
586	ustępowác	Ustępować	
587	z-ięzykow, czemu ták zuchfátle	z-Ięzykow, czemu tak zuchfátle	
588	woysko nie mátle	Woysko nie małe	
589-592 marg.		<i>Z-tąd ich ri / terata na- / zad ku Ba- / rowi fugae / consimilis.</i>	
589	w-pošíłku	w-pošiełku	
591-594/595 marg.	<i>Z-tąd ich / ryteratá ná / zad ku Bá- / rowi, fugae / consimi- / lis.</i>		
590	nie pomátu [...]	nie pomału [...] zamies-	

	zámiesza.	za.	
591	zárázem	Zarázem	
593	ukaže; [...] post- rzegszy	ukáže: [...] postrzegszy,	
594	Vmknje názad. co więtsza, taboru	Umknje názad. Co więt- sza, Taboru	
595	I lekćieyszey czel- adzi. [...] w-tropy zá niem.	I lekceyszey czeladzi. [...] wtropy zá niem	
596	świtaniem.	świtaniem.	
597	wodzowie	Wodzowie	
598	w-mieście	w-Mieście	
597/598- 600	<i>Ciurowie / zrabuią w / przed oboz.</i>		
599/600- 601 marg.		<i>Ciurowie / zrabuią w / przed Oboz</i>	
599	i w-tym zamięszaniu	i w tym zamieszaniu	
600	Wozy Páńskie zrabuią. zaczy	Wozy Panskie zrabuią. Zaczym	
602	šiebie zbáwić,	siebie zbawii,	
strona 15			
603	z-daleká	Daleka	
604	bojáźliwego [...] człowieká	boiazliwego [...] człowieka	
605	ták	Tak	
606	Tak że i ci	Także i ci	
608	žadnego uchodzą	zadnego uchodzą	
609	gorzey	gorzy,	
610	zorzey	Zorzy	
610/611- 613 marg.	<i>Książę Wi / śnio- wiecki / Dymitr / salvat rē.</i>		
611	straże;	stráže;	
611/612- 613/614 marg.		<i>Książę Wi- / śniowiecki / Dymitr rē / salvat.</i>	
613	armatę.	Armatę.	
617	z-plony i wozami;	z plony, i wozami,	
618	zabawili.	zabáwieli.	
619	Vskrobali [...] z- niepogodnym	Uskrobali [...] zniepo- godnym	

620	i w-kraiu	i w-Kráiu	
621	zamkowi	Zamkowi	
622	z-tąd wciąż ku Kamiencowi.	z tąđ wciąż ku Mamieńcowi.	
622/623-624 marg.	<i>Nási pod / Kámien- / cem.</i>		
623 marg.		<i>Naši pod / Kamiencě.</i>	
623	nastawały	Nastáwały	
624	świat	Swiat	
625	Po żałobach [...] w-ozdoby	Po żołobach [...] w ozdoby	
626	I baranka,	I Baranka,	
627	Nasz oboz zgromadzony	Nasz Oboż zgromadziony	
628	przy takim się święcie	przy tákim się Święcie	
631-632 marg.	<i>A tu co zá / rumor o / nich?</i>	<i>A tu co za / rumor o / nich.</i>	
634 marg.	<i>I prożne i- / máinácie.</i>	<i>I prozne i- / maginacye.</i>	
637	ani te,	áni te,	
639	A nawet ieżli że	A nawet ieżli że	
640	podatki	Podátki	
642	Sanu	Sánu	
643	dáiąc. [...] w tey nadziei	daiąc. [...] w tey nadziei	
645	napierwszymi	Naypierwszemi	
646	Autorami	Autorámi	
sygnatura	D2	D2☼	
strona 16			
żywa pagina		WTORA. — odwrócone „T”	
649	pośpieszały. Dopiero gdy głową,	pospieszały. Dopiero gdy Głową,	
649/650-650/651 marg.	<i>Krol z Wár / száwý się- / rusza.</i>	<i>Krol z War- / szawy się ru- / sza</i>	
652	stronámi [...] zádem	stronami [...] zadem	
654		Toż zacię- / źne Woyska.	

marg.			
654-654/655 marg.	Toż zacią- / źne woyská.		
654	wići.	Wići.	
656	W-izbie się ich nápierác,	W-Izbie się ich napierác,	
657	z-tákim się náko- niec	z-takim się nakoniec	
658	I ruszenie / pospoli- te po / tym.	I ruszenie / Pospolite / potym.	
659	Néptun swym try- dentem	Neptum swym Tryden- tem	
660	z-fundámentem	z-fundamentem	
661	pod obłoki; poczułá ná dnie	pod obłoki. Poczulá ten ná dnie	
662	Ziemiá to ten, i społem záywłá szkárádnie	Ziemia tętén, i społem záywłá szkárádnie	
663	wrożác	Wrożác	
665	naši, obozem	naši Obozem	
666	więtszey	Większey	
667	Posiłkow	Posiełkow	
668	wiadomośc,	wiadomośc,	
671	wyprawił	Wyprawił	
672	wybawił	Wybawił	
672 marg.	<i>máiq.</i>	<i>maiq.</i>	
674	pozostawił,	pozostáwił,	
675	w-poł iuż zginio- nych	wpoł iuż źginionych	
676	awizach, co lek- ceysze wozy	Awizach, co leckeysze woży	
677	wziąwszy [...] obozy	wziąwszy [...] Oboży	
678	ściągały za	ściągały, za	
680	zarazem	Zarazem	
685	komunika,	Komunika,	
686	wyprawi. Wszakże	wypráwi. Wszakże	
687/688- 689/690 marg.		<i>Zaiachana / pod Kupcyn / cami od Ko- / zakow.</i>	
688-690	<i>Záiácháni / pod</i>		

marg.	<i>Kup- / czyncami / od Kozaków</i>		
689	przeprawił	Przeprawił	
strona 17			
691	Bracławskiego [...] Woiewodę	Bracławskiego [...] Woiewodę,	
692	Z Koniecpolskim Chorążym, gdzie	Z-Koniec Polskim Chorążym. Gdzie	
693	nieprzyjaciel; nastąpić	Nieprzyjaciel; nastąpić	
694	Z-przeprawą pracujące tyły obozowe,	Z-przeprawą pracujące tyły Obozowe,	
695	wiachawszy	Wiachawszy	
696	burzliwa	burzliwą	
697	páruie;	paruie;	
698	przepásć ná támtę stronę uśiłuie,	przepaść na tam tę stronę uśieluie.	
700	nieprzestrzeżone hultáystwo oszala	nie przestrzeżone hultaystwo oszala,	
701	mniemáiąc áby [...] ućiekáli	mniemaiąc aby [...] ućiekali,	
702	zá nimi,	zanimi,	
703	z-boku	z boku	
704	z-obłoku;	z obłoku;	
704 marg.	Pamiętną / porażą ich / klęską.	Pamiętną / porażą ich / klęską.	
705	Hetman w-oczy, taki im potężny wstręt dádzą,	Hetman w-oczy, i tak im potężny wstręt dadzą,	
706	máiąc	maiąc	
707	strászliwie	strászliwie,	
708	I samych porażáiąc, [...] niewątpliwie	I samych porażaiąc, [...] nie wątpliwie	
709	tám tey	tam tey	
711	zábity,	zabity,	
712	Rátowány od drabá,	Ratowany od Draba,	
713	nász Kwárcyany	nasz Kwarcyany	
714 marg.		<i>Ich za to / pochawnta</i>	
715 marg.	<i>Ich zá to / pochwatá.</i>		
716	trwátych.	trwałych.	

720	ále	ale	
721	nieskonczone,	nieskończone,	
722	W-ostátnich substáncyách zlamáli	W-ostatnich substancjach, zlamali	
724	potegá	potęga	
725	zástępuiác,	zastępując,	
726	otrzymáli	otrzymali	
727	Pomorzány	Pomorzany	
730 marg.	<i>Potrwoże- / ni znowu.</i>	<i>Potrwoże / ni znowu.</i>	
731	Tátárski się powracał świeżego	Tatarski się powracał z świeżego	powracał świeżego obłowu
734	záiezdza;	zaieżdza;	
strona 18			
735	Promow nie upátružác (o jáko [...])	Prumow nie upatrując (o! jáko [...])	
736	w-płáw, á	w-pław, a	
737	W-náwinionych korytách, i kádziach browárných	W nawiniomych korytach, i kadziach browarnych	
738	Gwáltem	Gwałtem	
739	obrotách	obrotach	
740	sámeogo	samego	
741	Sálwowáni ná koniec, Krolá	Salwowani na koniec, Krola	
742-743/744 marg.	<i>Sokálem</i>		
742/743-743/744 marg.		<i>Sokalem</i>	
744	być	bydź	
746	Pánskiemu:	Panskiemu:	
747	zwłászcza	zwłaszcza	
749	fántował	fantował	
750	W záciágnionych pieniądżách, tym ich pošíłkował	W zaciągnionych pieniądżach, tym ich pośielkował	
751	osobą	Osobą	
752	połk	Połk	
750-754/755	[...] <i>bárzo zá-/ trzyma w-/ służbie.</i>		

marg.			
749/750-753 marg.		[...] <i>barzo za-/ trzyma w- / służbie.</i>	
754	razem [...] <i>ściebie?</i>	razem [...] <i>ściebie!</i>	
755	też	też	
755-755/756 marg.		<i>Oboze tám- / że pierwszy</i>	
756-756/757 marg.	<i>Oboz tám- / że pierwszy</i>		
756	w-napierwszey	w-naypierwszy	
757	ekspektatywie [...] wspomnieniu	expektatywie [...] wspomnieniu:	
757-760/761 marg.		<i>Xiąże P. Woiewoda / Ruski z-ja- / ką wíchodźi / do niego / radością.</i>	
758/759-762 marg.	<i>Książę P. / Woiewodá / Ruski z-ía- / ką wíchodźi / do niego rá / dością</i>		
760	Woiowaniaá	Woiowania	
761	Annibálem [...] imieniowi	Annibalem [...] Imieniowi	
762	[...] iednák wyszszemu	[...] iednak wyyszemu	
763	ordinansowi, kto i traktem ktorym	Ordinansowi, kto? i trá- ktem którym?	
764	obozu; [...] wtorym,	Obozu; wtorym?	
767	Sanu	Sánu	
769	wprzod Hetmani	w-przod Hetmani,	
770	Márszałkowie, Kánclerze	Marszałkowie, Kanclerze	
770/771-771 marg.		<i>Toż wszyscy / promiscuè</i>	
770/771-771/772 marg.	<i>Toż wíszy- / scy pro- / miscuè.</i>		
771	dworowi;	Dworowi;	
773	bláhcíc	Szlachcié	

774	w-Polszcze być nie miało	w-Polszcze bydź nie miało,	
776	gránice [...] obnażone.	granice [...] obnażone.	
777	z-pozostałych	zpozostałych	
778	kraiu szerokim;	Kraiu szerokiem,	
strona 19			
żywa pag.	WOYNY DOMOWEY.	WOYNY DOMOWEY	
780	azyle	Azyle	
781	iednak [...] stało	iednák [...] stało	
782	dżało,	dzało,	
784/785		Więc ochotszy po nim podjazdem się wyprawią [...]	Więc <i>ochoczy</i> po nim podjazdem się wyprawią [...]
787-789/790 marg.		<i>Kalinski o / Chmielni- / ckim wieść / pierwszą / przynośy</i>	<i>Kaliński o Chmielnickim wieść przynosi pierwszą</i>
786-789 marg.	<i>Kálinski o / Chmielni- / ckim wieść / pierwszą / przynośi</i>		
787	Z-chorągwią swą powrocił, ięzyka dostawszy,	Z-Chorągwią swą powrocił; Ięzyka dostawszy:	
788	Gdzie Chmielnicki [...] wiedziawszy:	Gdzie Chmielncki, [...] wiedziawszy:	
789	Sokála imprezę tak	Sokála, imprezę tak	
790	żeby go	żebygo	
791	zgromadził	zgromadził	
792	Z-ruszeniem [...] osadził,	Z-Ruszeniem [...] osadził;	
793	ná	na	
794	Nocy ani [...] folguiąc żadnemu,	Nocy áni [...] f lguiąc żadnemu,	
796	obozem stanął	Obozem Stanął	
798	Krola być	Krolá bydź	
799	z-daleka	zdaleka	
802	olbrzym;	Olbrzym;	
803	Haná	Hána	
804	Tatarámi	Tátarami	
805	V nás [...] wąpieniem, ábo	U nas [...] wąpieniem: ábo	

806	przyść tedy	przyjść, tedy	
807	Kałmukow	Kalmukow	
808	ięzyki. ktorych	Ięzyki, ktorych	
809	Co dzien	Co dzien	
809-811 marg.		<i>Podiazdy / nasze succe / dunt wszę- / dy.</i>	Podjazdy nasze succedunt z łaski Bożej wszędy.
809/810-812 marg.	<i>PodiáZdy / násZe suc- / cedunt/ wszędy.</i>		
813	czatę Kozacką	Czatę Kozacką	
814	sobie	sobie,	
815	Sapiezynskich	Sapieżynskich	
817	odnieśionych	z-odnieśionych	
817/818-820 marg.		<i>Druga o / Chmielni- / ckim pod / Zbarazem / wiadomość</i>	
818	kilku potwierdził [...] nie płonych	kilku, potwierdził [...] niepłonych	
818-821	<i>Druga o / Chmielni- / ckim pod / Zbárážem / wiadomość</i>		
819	w-Zbárázu. Więc że tak daleko	w-Zbarazu. Więc ze tak daleko	
820	komonikiem, i prętko i leko;	Komonnikiem, i prętko i lekko;	
821	w-pustyni	wpustyni	
822	szarączey	szaranczey	
strona 20			
żywa pag.	CZESC WTORA	CZESC WTORA.	
823	miescu; iuż [...] psować	mieyscu. Iuż [...] psować	
824	Nastraśliwsze obozy, poczyna weksować	Naystraśliwsze Obozy, poczyna wexować	
825	Zátymże	Zatymże	
826	potężne	potężnie	
828	I dalszemu Poleśiu.	I dalszemu Poleśiu.	
829	zástąpić:	zastąpić	
831 marg.	wy- / chodzi [...]	wy- / chodzi [...]	

831	Z-połkiem [...] rot	Z-Połkiem [...] Rot	
832	Sam także do w-poł iuzCzerwcowych	Sam także do w-poł iuz Czerwcowych	
834	z-niemálym swym żalem;	zniemalarıym swym zalem;	
835	zwłaszczá	zwłaszcza	
834/835- 837	Krol pod / Sokalem tę / skni.	Krol pod So / kalem te- / skni.	
836	powetowána, ták droga pogodá	powetowana, tak drogá pogoda	
837	upływáá: [...] czynienia	upływała [...] czynienia:	
838	pora, bez	pora bez	
839	w-tym Tatarom,	w tym Tatárom,	
841	iakoby	iákoby	
842	nieskończone	nie skończone	
842-843 marg	<i>Z tych / przyczyn.</i>	<i>Z-tych przy / czyn.</i>	
844	maią.	maią?	
845	być	bydź	
846	Sobie samey, i z- furyy	Sobie samey? i z Furryy	
847	przytachnać, i głód, i	przytachnac? i głód i	
850	Ważyć	Wadzić	
851	z-początku; coź	z-początku? coź	
852	W-dalszą [...] woysko	W dalsza [...] Woyski	
855	krzywo	krzywo,	
856	abo	ábo	
857	woyskiem,	Woyskiem,	
857-859 marg.		Tandem / Ruszy z O- / <i>bozem się / daley.</i>	
857/858- 860	Tandem / ruszy z-o- / <i>bozem się / daley.</i>		
858	blißými [...] być	blizými [...] bydź	
859	Ruszyc się ku Ste- rowi.	Ruszyć się ku Styrowi.	
860	do siebie znako- mitsze wodze,	do fiebie znakomitsze Wodze,	
862	woyskowych; a sam	Woyskowych; á sam	
864	starożytnych,	stárożytnych,	

863/864-865/866 marg.	<i>Krolewski / w- ciągnie- / niu do- zor, / i fátygá.</i>	<i>Krolewski / w ciągnie- / dozor, i / fatyga.</i>	<i>Królewski wcią- gnięcia dozor i fatyga oraz.</i>
867	Bez defektów nie było. Ile ná	Bez def któw nie było, Ile na	
868	zaráz,	zaraz	
869	woyská	Woyska	
870	stáneły. Ták że by	staneli. Tak żeby	
871	nieprzyiaćiel, tego pośińkować	Nieprzyiaćiel, tego pośieńkować	
872	Záčzym przepráwować	Zaczym przepráwować	
873	z-niemáłą fátygá,	z niemałą fátygá,	
874	z-uniowác iednostáyną ligá.	z-uniowác iednostáyną ligá.	
875 marg.	<i>Trwogá pod / Branámi.</i>		
876 marg.		<i>Trwoga pod / Bramami.</i>	
877	Sercá [...] zwády	Serca [...] zwady	
879	poszáleią, wstánie w-woysku trwogá,	poszaleią, wstánie w-Woysku trwoga,	
880	nieprzyiaćiel w- obozie, dla Bogá	Nieprzyiaćiel w-Obozie (dla Boga!)	
881	być	bydź	
882	być	bydź	
883	obieźdzáiąc straży	obiedzaiąc Straży	
884	wielki nie skoczy, áni	Wielki nie skoczy, ani	
885 marg.	<i>Ale seda- / ta prętko.</i>	<i>Ale sedata / prętko.</i>	
885	proźnego impetu. Z-kađ	proznego impetu. Skąd	
886	Nád Sterowym z- tey strony stánie oboz	Nad Styrowym z-tey strony stanie Oboź	
887	nád nim miasteczko	nad nim Miásteczko	
888	Wołyniá, zowiá Beresteczko	Wołynia, zowiá Beres- teczko,	
889	fámiliey: [...] sławne,	Familiey: [...] sławne,	
887/888-890	<i>Berestecki / situs, i spo- / sobność mie /</i>		

marg.	<i>scá.</i>		
888/889-890/891 marg.		<i>Berestecki / situs i sposo / bność miey- / sca.</i>	
891	głow	Głow	
892	widziały, iakich	widziały, iákich	
893		Abo liczył Marathon	<i>Ani liczeł Maratho-</i>
894	skupiá.	skupiła.	
895	Z-prziázdu	Z-prziázdu	
896	gárbáte;	garbate;	
897	Sterowych	Styrowych	
898	Z-południá	Z południa	
899	pirámidę	Pyramidę,	
900-901 marg.		<i>Kedy Oboz / stanie.</i>	
901/902-902/903 marg.	<i>Kędy oboz / stánie.</i>		
900	záwsze. A ná wschod iáko	zawsze. A na wschod, iako	
901	obozowi	Obozowi: kiedy z tamtej	obozowi, <i>kędy</i> z tamtej strony
902	uwágách	uwagach	
903	Gándzá ięzyká	Gandza Ięzyka	
904	Dáiąc znác	Daiąc znać	
904-906 marg.	wiá- / domość.	wiado / mość.	
905	Poczta gęsta o Hánie, że má być	Poszta gęsta o Hánie; ze ma bydź	
906	tám Zbáráskie	tam Zbaráskie	
907	barzo, kiedy Czern umiera ná pował	barzo, kiedy Czern umie- ra na pował	
908	záchował	zachował	
909	przynamniey	przynamniey	
strona 22			
911	dnia i druga przyśpieszy	dnia i druga przyśpieszy	
914-917/918 marg.	<i>Tákże o Cho / rą- żym Ko- / ronnym po- / ćieszna woy / sku.</i>		
913/914-		<i>Także o Cho / rążym</i>	Także o chorążym

916/917 marg.		<i>pocie / szna Woysku</i>	koronnym <i>wesoła</i> <i>i pocieszna wojsku.</i>
915	w-ciążkim	w-ciążkim	
916	Tedy rázie: [...] ustąpiła	Tedy razie: [...] ustąpiła	
917	do fortece, miásto	do Fortece, Miásto	
919	hultaiom. Aż iáko zástynie	hultaiom. Aż iako zastyńie	
920	i orły świadome	i Orły świadome	
925	Z-poł z-więźniami odbierze. Z-kąd się powracáiąc	Z-poł więźniami odbierze. Z kąd się powracaiąc	<i>Spól z więźniami odbierze [...]</i>
926	á niemal o bok oćieráiąc	a niemal o bok oćieráiąc	
927	sámemu	samemu	
928	z-obożem u Steru zástanie.	z-Obożem u Styru zastanie.	
928/929-930/931 marg.	<i>Krol fráso- / wliwý i tu,</i>	<i>Krol fráso- / wliwy i tu,</i>	
929	czekáiąc	czekaiąc	
931	w-Zbáráżu ták bliskim być słyszác,	w-Zbárażu ták bliskim bydź słyszác:	
933	W-iámie	W-iamie	
934	desperácyey? iákoż to zákázem	desperácyey? iákoz to zakázem	
935	wárował	warował	
936	Czatách niepowiedżionych z-szranek obozowych	Czatach nie powiedżionych z-szranek Obozowych	
937	gárlem [...] Snać	garłem [...] Snadź	
938	zátym	zatym	
939	Po zborowsku	Po Zborowsku	
940	Vtaić przed nászymi. á mogł	Vtaić przed naszymi. A mogł	
941	znácznego:	znacznego	
942	konfuzyey, gdyś	konfuzyey. Gdyś	
942/943-943/944 marg.	<i>Targi przy / przepráwie / násze.</i>		
942-943 marg		<i>Targi przy / przeprawie násze.</i>	

944	ná koniec wszyscy przepráwili.	na konieć wszyscy przepráwili,	
946	o nie tárguiąc.	o nie targuiąc.	
947	Wolności o szalona nieprzyiaćiel	Wolności, o! szalona, Nieprzyiaćiel	
948	abo iutrzeyszy, abo	ábo iutrzeyszy, ábo	
949	chcesz, czemu	chcesz, Czemu	
950	narodowi	Narodowi	
951	Krol się ufa: i [...] szarzáią	Krol się ufa? i [...] szarzáią	
952	Po strážách i pod- słuchách; [...] ochrániáią?	Po Strážách i Pod- słuchách; [...] ochraniaią?	
953	niemász	niemasz	
954	Ináczey nie	Inaczey, nie	
strona 23			
żywa pag.	WOYNY DO- MOWEY.	WOYNY DOMOWEY	
żywa pag./955- 955/956 marg.		<i>I nie wcze- / sne queri- / moniae.</i>	
955/956- 957 marg.	<i>I niewcze- / sne queri- / moniae.</i>		
957	przez pošły	przez Pošły	
958	zniosły	źniosły	
958/959- 960 marg.	Co dni zá / báwiło kil / ká.		
959- 959/960 marg.		<i>Co dni zaba / wiło kilka.</i>	
959	oboz	Oboz	
961	w-zgrái	w-zgrai	
963	<i>Krol tan-/ dem ruszyć / się chce dá- / ley.</i>	<i>Krol tandē / ruszyć się / chce daley.</i>	
964	miesce	mieysce	
966	ćierpliwy że	ćierpliwy, że	
967	I walka się ták	I wáha się ták	
969	rumorek o przyby- tym	rumorek, o przybytym	

970	Zbáráz	Zbaraż	
972	przyymował: tylkoż	przyymował. Tylkoż	
972/973- 974/975 marg.		<i>o czym pro & contra / rationes / certant.</i>	
973/974- 976/977 marg.	<i>O czym pro & cō / tra ratio- / nes cer / tant.</i>		
974	radźili,	radzieli	
975	pomykąc: a zwłaszcza	pomykać: a zwłaszcza	
977	miesca. iako tám	mieysca. Iáko tam	
980	weźmie	wezmie	
983	woysko	Woysko	
987	nieprzyiaciel	Nieprzyiaciel	
992	Hey długoż	Hey! długoż	
993	skończymy? długo, te	skonczymy? długo te	
994	remory	rumory	
995	W-porwaniu	W-porwaniu	
strona 24			
999	Tátárowie	Tatárowie	
1000	strażnicy	Strażnicy	
1001	Czarnecki	Czarnecki	
1003	Gdzie woysko	Gdzie Woysko	
1004	Strawi	Stráwi	
1005	Marnych [...] chodzi	Márnych [...] chodzi,	
1006	umieraiąc. czyli	umieraiąc: czyli	
1010	poczciwą	pocziwą	
1011	opowiadam,	opowiádam	
1012	rano	ráno	
1013	połnocy [...] dożenie,	pułnocy [...] dezenie,	
1014	nad zwyczaj wydadzą	nad zwyczaj, wydadzą	
1015	trąby. [...] straszliwy	Trąby. [...] strászliwy	
1016	obożie. [...] świtanie	Obożie. [...] śwítanie	
1017- 1018/101	<i>i iuż in / procin- / ctu.</i>	<i>I iuz in pro / cinctu.</i>	

9 marg.			
1017	szlachćic	Szlachćic	
1018 marg.		<i>I iuz</i> in pro / cinctu.	
1018	snać	snać	
1019	od pod Kamienia	od Podkamienia	
1020	niezwyczajnym torem	nie zwyczajnym torem,	
1021	powyćierane, i	powyćierane i	
1022	w-oczy	w oczy	
1024	Woyská	Woysko	
1025	Tatarskie być	Tatárskie bydź	
1026	Naszi mieli. Zdáło się	Naszi mieli. Zdało się	
1027	Hetmanowi. który	Hetmánowi, który	
1029	Mszey	Mszy	
1030	proszącego	proszącego:	
1031	i urząd	i Urząd	
1032	Przy wielkicy ma buławie,	Przy Wielkicy ma Buławie,	
1035	Łowu	Lowu	
1038	Wczorá pod Radziwiłow [...] Książęcy,	Wczora pod Radziwiełow [...] Książęcy.	
1038- 1040 marg.	<i>Ledwie e- / xortus / odłoży do / iutra.</i>	<i>Ledwie / exoratus odłoży do iutra.</i>	
1039	Dziś, powtarza [...] proši	Dziś powtarza [...] proši.	
od strony 25 — warianty W ₁ i W ₂ niczym się już nie różnią			

Aneks 3
Zestawienie różnic dostrzeżonych na stronie 139

wersy	vol. BUW Sd. 714.333	vol. BUW Sd. 714.352	rękopis według notatek ks. A. Kowalkowskiego??
marg.	Nasza Re-/ kolekcya a- / le prozna	Nasza Re-/ kolekcya, a- / le prozna (tu też vol. BUW 314.331; 314.344)	
290	znacnieyszy	znacnieyszy.	
303	I pomrzimy raczey	I pomrzemy raczey	
310	Doma Zonom.	Domz Zonom; więc,	

	Więc;		
321	wszytkienu! nie wszytką	wszytkiemu! Nie wszytką	

Michał Kuran

**ABOUT THE VARIANTS OF THE KALISZ EDITION
OF *CIVIL WAR* BY SAMUEL TWARDOWSKI**

This article presents the problems with establishing a foundation for the edition titled *Civil War* by S. Twardowski. Before World War II, Part One was a Cracow published text from 1660 parts two-four were in manuscript form. Due to the destruction of the manuscript, Jesuits currently published a censored edition which does not take into account Kalisz's edition from 1681. The Kalisz edition has a few variants that are primarily found on pages 1-24 of the second part of this work. Their considerable scope proves that these pages were folded twice. There is also a variant in the title represented by a copy in the Library of Warsaw. The activities of the Jesuits show considerable consideration about the quality of the published volume *Civil War* and wanted to celebrate the 20th anniversary of the poet's death and establish a teaching program in their colleges.